

कत्वात् । एव राजसूयगतेष्टिपशुयामिष्वपि अन्वारभणोयापत्ति-
रिति चेत्—

न, दोषणोया जायतामित्याकारेच्छानुत्पत्तावपि माङ्गज्योति
ष्टीमो जायतामित्याकारकमाङ्गत्वज्योतिष्टीमत्वप्रकारकेच्छात एव
टीक्ष्णीयया यत्त्वं इत्येवविधमकल्पविषयकप्रवृत्ते, मन्धवेन तादृश
सकल्परूपाध्यवसायस्य दोषणोयात्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषय
यत्वाभावेन हारलोपादेव दोषणोयादौ राजसूयगतेष्टिपशुवन्धादौ
च अन्वारभणोयाभावस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् ।

एव सोमा मे जायतामित्याद्याकारकेच्छातण्व सोमाद्य
मन्धवे वेङ्गानरोद्यादौ प्रवृत्तिमन्धवात् वेङ्गानरेष्ट्या यच्च इति
मकल्पस्याऽपि वेङ्गानरेष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावेन
हारलोपादेव न तत्राऽप्यन्वारभणोया इति द्रष्टव्यम् ।

दशपूर्णमासत्व तु माङ्गो दशपूर्णमामौ जायतामित्याकारके-
च्छाया प्रकारत्वाद् भवत्युद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्ट इति
विशेषः । अत मिह अन्वारभणोयाया उक्तविधारभाङ्गत्वात्
विहतावूह । द्वितीयादिप्रयोगे चाऽनङ्गत्वमिति ।

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगारम्भे क्रियमाणाऽऽन्वारभणोया मूर्ध्वप्रयो-
गाणामुपकरोति । न चारपस्यमान इति अद्यतनवाचिनृट्प्रत्यय-
प्रयोगात् प्रधानदिनकत्तव्यतावगते कथं मूर्ध्वप्रयोगापकारकत्वमिति
वाच्यं अद्यतनानद्यतनमाधारणभविष्यत्कालमाद्यवाचिनृटोऽद्य
तनमात्रकालवाचित्वाभावात् । इतरथा भविष्यत्वनद्यतने नृट्
इति अत्र भविष्यतीति नृट्प्रत्ययप्रयोगानुपपत्तेः । अतः प्रथम-

भाट्टदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

केच्छया गङ्गास्नानकरणेऽपि तदापत्तिवारणाय यस्मिन् पदार्थे
सकन्पादिरूपे क्षते दशपूर्णमामो आरब्धौ इति व्यवहारः तत्पदार्थं
प्रवृत्तरेव उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्य आवश्यकत्वे ततएव
उक्तस्यलेऽपि वारणमिहेः तत्तद्गतितादेरुद्देश्यतावच्छेदकत्ववार
णायमेव अवच्छेदकविवक्षा अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वव्युत्
पत्त्यनुरोधेन सुतरात् ।

अतएव तत्पदार्थस्य उक्तरूपेणवारम्भवत्वात् न द्वितीयादि
प्रयोगेऽन्वारम्भणीया ।

ननु एव “भाङ्गेन ज्योतिष्टोत्रेण यच्छे” इत्यवविधसकल्पविषय
यकप्रवृत्तेर्दोषणोपात्तावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तित्वे तत् पूर्वमन्वारम्भ
णीयापत्तिः । यदि तु उद्देश्यतायास्तत्र भाङ्गज्योतिष्टोत्रो मे
जायतामित्येवमाकारकेच्छाविषयविशिष्टप्रवृत्तित्वेन विशिष्टधर्माव-
च्छिन्नत्वात् नोक्तप्रवृत्तित्वमित्याशङ्क्येत, तदा दोषणोपयया यच्छे
वन्ति पूर्वं अन्वारम्भणीयाकरणापत्तिः,
तस्य निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्, अवान्तरसकल्पविषयप्रवृत्तेर्दोषणीया
मे जायतामित्येवमाकारकेच्छया दोषणोपात्तावच्छिन्नोद्देश्य

वेतार्थत्वात् । “महारात्रे हवींषि निवपेत्” इत्यादिविक्तौ अप्र-
मवे इत्युहापत्तिः । अमावास्यायां च प्रागुदयान्निर्वापनोपापत्तिः—
इति वाच्यं प्रमवे जाते अनियमाणे वा इत्यर्थाङ्गीकारेण बाधका-
भावात् । सूर्योदयकालोत्पत्तिकाशनेन दृष्टार्थत्वाभावाच्च । अतो
न देवस्य त्वेत्यादिपदेपूह इति मिहम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ११ ॥

॥ गुणशब्दः ॥ तस्मिन्नेव मन्त्रे “अग्नये जुष्टं निष्वापामी”त्यत्र
अग्निशब्दः ममवेतार्थको न वा इति चिन्ताया यद्यपि अग्निर्वाग्नि
ममवेतस्तथापि ममदानत्वेन श्रुतस्य निष्वापे यागाद्यतिरिक्तेऽननु-
यात् तादर्थ्यं चतुर्थीमङ्गीकृत्य जुष्टपदार्थेऽनूयो वाच्यः । तत्र च
जुष्टीप्रीतिसेवनयोरिति मन्त्रात् जुष्टशब्दस्य सेवनार्थकत्वप्रतीतिरग्निना
सेवितं यथा भवति तथा निष्वापामीत्यर्थाङ्गीकारेण जुष्टशब्दस्य
क्रियाविशेषणत्वमङ्गीकृत्य निष्वापफलप्रकाशनेन इतरदेवत्वहवि-
र्विवेकमभ्यत्ययनया निष्वापे देवतामयोग्यं ममवेतार्थत्वमितरथा-
कथ्ये देवताय निरुपमिति निर्णयानापत्तः ।

यस्तु तस्तु, तादर्थ्यं चतुर्थ्यपि इय प्रधानान्वयस्याऽभ्यर्हितत्वात्
क्रियान्वयिन्येव । अन्वयत्वञ्च निष्वापस्य विध्यनुरोधात् तदु-
ह्वयकत्यागमाधनोभूतद्रव्यमस्कारकत्वमन्त्रेण इति न देवतार्थत्वा-
पत्तिः । जुष्टपदं तु पूर्ववदेव क्रियाविशेषणं । भविष्यदर्थे वा
ज्ञप्रत्ययो लाक्षणिकः । अग्नेस्तु, तेन पार्ष्णिक् ष्वान्वयः । देवता-
मन्त्रमन्त्रकीर्तनप्रयोजनं तु निष्वापे पुष्ववदेव इति ममवेतार्थत्वम् ।

अस्तु, वा इय मन्त्रदानचतुर्थी अपि देवतात्वरूपमन्त्रदानत्वेक-
देशपरा । तथापि देवताया अहण इव निष्वापेऽप्यन्वयो निरुक्तः

प्रयोगारम्भे कृतैव मन्त्रेषामुपकारिका इत्युक्तम् । तत् अन्वारम्भ-
णोयाजन्यस्य उपकारस्य यावज्जीवं मन्त्रे विस्तृतिष्वपि प्रसङ्गात् उप-
कारकत्वापत्तेरसत्त्वे द्वितीयादिप्रयोगेऽप्युपकारकत्वानापत्तेरुपे-
क्षितम् । ८ । १ । १० ।

अर्थाभिधान ॥ एवं तावदुपोद्घातमुखेन ऊर्ध्वविषयचिन्तितः
इदानीं माक्षादेव तद्विषयचिन्त्यते । तत्र फलदेवतयोश्च इत्यत्र
शक्त्याऽपूर्वसाधनीभूतदेवताप्रकाशकमन्त्रपदानां विस्तृतौ तत्स्याना-
पन्नदेवताद्यन्तरे शक्त्या तत्प्रकाशनार्थं पदान्तरीह इत्युक्तं । ततश्च
यन्मन्त्रपदाना न शक्त्या अपूर्वसाधनीभूतदेवतादिप्रकाशकत्वं,
अपि तु लक्षणया, शक्त्यर्थस्यैव वा अदृष्टार्थमन्त्रस्तुत्यर्थं वा उपादानं
तत्र असमवेतार्थकत्वात् विकृतावपि श्रुतपदेरेव तत्प्रयोजनोप-
पत्तेर्नोहः ।

समवेतार्थत्वञ्च अदृष्टाहारकमम्बन्धेन स्वशक्त्यर्थस्याऽपूर्वसाधनी-
भूतमम्बन्धित्वं । अस्ति चेदं देवस्त्विति मन्त्रे, अग्निनिर्वाप-
पदयोः । अग्निनिर्वापयो स्तादृशयागगतद्रव्यमम्बन्धित्वात् । जय-
स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रपदानाञ्च स्वशक्त्यर्थस्य अदृष्टाहारा तादृशयाग-
मम्बन्धित्वेऽपि न समवेतार्थत्वं एवं देवादिपदानामपि न समवेता-
र्थत्वम् । न हि देवमविवक्षिष्वप्यश्रुताना प्रकृतथागोयदेवताप्रति-
पादकत्वं मन्त्रवति उत्पत्तिशिष्टदेवतानुरोधेन मान्दवर्षिकदेवता-
कल्पनानुपपत्तेः । न चोपांशुयाजे तत्कल्पनं तद्यत्वे गम्यमान-
निर्वापैकवाक्यतामद्भाषत्तेः । न च त्वा जुष्टं निर्व्वपासि इत्येतत्
पदानुक्रमेण देवस्य सवितुः प्रमवे त्वाजुष्टं निर्व्वपासि, अश्विनो-

त्वन्निदेवत्याया विकृती । तथैव धान्यपदेन लक्षणया प्रदेयप्रकृतिभृत
प्रकाशयेदिति गोणसामथ्यकल्पित श्रुत्या मन्त्रविनियोगादिकृता-
वपि मामे उपकारपृष्टभावेन धान्यपदस्यातिदेशात् तदबाधाय
धान्यपदेनव मामप्रकाशनोपपत्ते न पदान्तरप्रक्षेप इति चेत् ।

मन्त्र । प्राकृतप्रकाशरूपापकारपृष्टभावेन प्राकृतवृत्तिरूप
व्यापारातिदेशे तत्पृष्टभावेन च अग्निदिपदरूपपदार्थातिदेशे ।
इतरथा वृत्त्यनतिदेशे प्रकाशनपृष्टभावेनातिदिष्टपदस्य विकृतो लक्ष-
णयापि प्रकाशकत्वोपपत्ते पदान्तरप्रक्षेपानापत्तिप्रसङ्गात् ।
तथापि प्राकृतपदनिष्ठप्राकृतवृत्तिरेव विकृतावतिदिश्यते । न तु
वृत्तिमात्र प्रमाणाभावात् ।

अतएव सौर्ध्याप्राकृतपदस्येव प्राकृतवृत्तेरेपि बाधमत्त्वेऽपि सूर्य
प्रकाशनकार्यानुरोधेनैव मन्त्रपदान्तरानुरोधात् सूर्यपदप्रक्षेप ।
अतश्च धान्यप्रकृतिकत्वरूपशक्यमस्वन्धरूपाया प्राकृतलक्षणावृत्ते
मामे बाधे मस्वन्धन्तररूपलक्षणावृत्तिकल्पने प्रमाणाभावात् धान्य
पदस्य बाधावश्यभावे मामप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेन मन्त्रपदान्तरा-
नुरोधादेव मामपदप्रक्षेप ।

अतएव न प्रकृतिवाचकमृगपदप्रक्षेपोऽपि । शक्तपदप्रक्षेपमश्वे
अप्राकृतलक्षणया पदान्तरप्रक्षेपस्याऽन्याय्यत्वात् ।

अत "शाक्यानां अयनेतरममया मवनीया पुरोडाशा भवन्ति"
इत्यत्र मामे अधिवापे क्रियमाणे "मामममि" इत्युद्धितव्य । इद-
च कृत्वाचिन्तया । द्वितीये मवनोयोद्देशेन इविद्धेनेव इतरमवि-
धानस्यापि स्थापितत्वात् ।

अग्नये त्वापदार्थस्य च तदुपयागितया, स्वातन्त्र्येण च । कुटुपदस्य तु वक्ष्यते । तदन्येषान्तु अदृष्टार्थत्वमिति ।

केचित्तु देवस्यत्वादिपट्टेनिर्वापस्तुतिलक्षणाया प्रतिपाद्यते । सा च अनुष्ठानकाले निर्वापपरोचितुर्दृष्टार्थः । तथा चाऽस्तु मन्त्रैश्चा देवस्यत्वादिपट्टानि अनमवेत्तार्यानि नोद्धितव्यानि । यत्तु भाष्यकारेण यदुगौश्या अश्विशब्द आधाने अश्वदानकरणात् दम्यतिपरः पूषशब्दश्च पोषकत्वात् यजमानपरः । अध्वर्युवाङ्मुहस्तयोश्च तदो-
यत्वं परिकीर्तित्वात्, एवं मविताऽपि लक्षणाया यजमानः तस्य प्रभवे ऽनुज्ञायामित्यर्थाङ्गोकारेण निर्वापविशेषणत्वमुपपादितं । तद्दे-
आरोपकपुरुषाभावात् अन्यत्र आहाय्यारोपाभावस्यैव इहापि आरोपाभावमभिप्रेत्य । अन्यदातु अध्वर्योः स्वात्मनिष्ठेन आहाय्यारो-
पेण वैशिष्ट्यं मम्याद्य स्वकर्तृकं निर्वापं प्रकाशयितुं लौकिक-
वाक्यप्रयोगवत् वेदिकवाक्यप्रयोगेऽपि बाधकाभाव इत्यालोच्यते, तदा अप्रयुक्तलक्षणायां प्रमाणाभावात् अध्वर्युब्रह्मयजमानान्यतम-
ग्रहणे नियामकाभावाच्च पूर्वोक्तपक्षाग्रहणमेव युक्तं ।

किञ्चैवं मन्त्रे देवसवित्रश्चिपुपगन्देषु बहुवचनोक्तं प्रमज्यते । न च यज्ञपतिवृद्धिवदत्र पट्टार्थत्वमिति भाष्यकारमसाधानं युक्तं—
अश्विपूपपदयोः * तथा मन्त्रेऽपि यजमानानुज्ञायाः परकीय-
द्रव्यविषये व्यलीकादिपरिहाराद्यत्वमदृष्टार्थत्वादुदोचीनमस्यपदो
निश्चत्तारित्वादायिव देवसयित्पदयोरुहस्य अनिवाय्यत्वात् ।

नचैवं देवस्य सवितुरुदयरूपे प्रभवे इत्यर्थाङ्गोकारेण तस्य मम-

* अश्विपूपशब्द इति पाठान्तरः ।

प्रयत्नविनियोजकवाक्याभावात् अपेक्षितविनियोगइयकल्पनेऽपि
न क्षति ।

किञ्च “ये च यज्ञपति वर्हान्” इत्यादौ यच्छब्दवनादेव यज्ञपति
वृद्धिकर्तृणां मनुष्यरूप ऋत्विजा उपह्वानकर्मत्व प्रतीयते । अतो
यच्छब्दमामर्ष्यात्मनिष्ठादेवास्येडोपह्वानशेषता । अतएव “म्यानर्त्त”
इत्याद्याऽपि यदि पूर्वार्धं यच्छब्दं स्यात् तदास्या देव तत्रैकवाक्यता,
नत्वतदस्तीत्यता मन्वभेदोऽङ्गीकृत । प्रकृते तु यच्छब्दमहावादि
डापह्वानशेषतव । तथापि प्रयत्नशेषभूतस्यापि “उह ते यज्ञपति
प्रयता”मिति मन्वस्य आनुपद्विकयज्ञपतिप्रोत्साहनार्थत्ववदस्याऽपि
तथात्वोपपत्ते मन्वे तद्देव ऊहोपपत्ति । न हि प्रात्साहनार्थेषु
“आयुर्दाग्नेऽप्य आयुर्मं देहो”त्यादिषु मन्वे नोह आहृत्तिर्वा । अतएव
यद्यपि नेह प्रयत्नफल । तथापि आनुपद्विकप्रोत्साहनमात्राणाहव
दिहाऽपोडोपह्वानशेषभूतस्याऽप्यस्य मन्वस्य आनुपद्विकयज्ञपतिपात्
साहनायत्वादूहापपत्तिरविकलव । तस्तुतस्तु प्रहरणाद्भूतस्याऽपि
प्रस्तरप्रतिपादकपदेकवाक्यतापक्षस्याऽपि “आयुरागाम्” इत्यादे
प्रहरणफलप्रतिपादकत्वाद्यथा मन्व ऊह प्रत्युदाहरणसूत्रं यच्छतं
तथेहाऽपि इडापह्वानाऽस्याऽपि इडोपह्वानपदेकवाक्यतापक्षस्याऽपि
इडोपह्वानफलप्रतिपादकत्वाद् युक्त एव मन्वे ऊह । न हि ततोया
निहिष्टएव मान्यवर्णिकफल नाऽन्यत्र इति नियमे प्रमाणमस्ति
म्यानादिविनियुक्तस्याऽपि मन्वस्य देवताकल्पकत्ववत् फलकल्पकत्वेऽपि
बाधकाभावात् । न च अपेक्षितकल्पकत्वेऽपि यत्र इडोपह्वानार्थं
रिडामस्कारार्थत्वेन कृतार्थता तत्र विना ततोया न फलकल्पकत्व

प्रयोजनाय न विरुध्यते । जुष्टपदं पूर्ववत् । सर्वथा अग्निपदे
समवेतार्थत्वादूहः ।

। एव वा । दर्शपूर्णमासयो “धान्यमसि धिनुहि देवान्” इति
मन्त्रः श्रुतः । “म च धान्यमसि इति दृष्टदि तण्डुलानधिवषति” इति
वचनेन तण्डुलाधिवापे विनियुक्तः, तत्र धान्यशब्दः सतुपद्रव्यवचन-
स्तण्डुलावस्थायां प्रयुज्यमानः धान्यत्वारोपेण स्तुत्यर्थः सवित्रादिपद-
वदेव असमवेताथ इति मांसेऽपि तदारोपेण प्रयोक्तव्य इति प्राप्त ।

शालयो भुज्यन्त इति विकार्येऽपि प्रकृतियाचक्रपदप्रयोगात्
प्रयुक्तलक्षणेपलक्षणेपपत्तेः असिपदाक्षिप्ततण्डुलरूपकर्तृसामानाधि-
करणाच्च लक्षणा धान्यशब्दस्तण्डुलपरः मन् समवेतार्थक एव ।

नन्वेवं समवेताथकत्वेऽपि मांसेऽपि धान्यशब्दप्रयोगापत्तेः नो-
दृष्टप्रकृतिः, धान्यपदस्यैव प्रकृतौ तण्डुलस्मारकत्वात् विकृतौ मांस-
स्मारकस्य प्रोक्षणादिवत् कश्चिद्रूहलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि वा धान्य-
पदवाधेन मासपदप्रक्षेपरूपसिद्धान्तानापत्तिः । यथैव हि प्रकृतौ
अग्निपदेन शक्त्या अपूर्वसाधनोभूत प्रकाशयेदिति लिङ्गकल्पित-
शुल्या मन्त्रविनियोगात् विकृतौ अग्निदेवत्यायां शक्त्या अग्निपदे
नेव उक्तदेवताप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेपः सत्या गती
प्राकृतवृत्तितद्दत्पदयोर्वाधे प्रमाणाभावात् । अपि तु अन्यदेव-
तायामिव मः । तत्र शक्त्या अग्निपदेन तत्प्रकाशनानुपपत्तेः । प्रकृतौ
वृत्तिविषयतामत्त्वात् विकृतौ च वृत्तेर्थापारत्वेन तन्मुखेनेव अग्नि-
रूपपदार्थप्राप्तेः लक्षणायापि नाऽग्निपदेन तत्प्रकाशनम् । अत-
स्तत्र प्राकृतशक्तिनिर्वाहार्थं मूर्त्यादिपदान्तरप्रक्षेपएव शरण । न

सर्वथा असम्भवस्तत्र “इद द्यावा” इत्यादौ अगत्या स्तावकत्वमिष्टमेव ।
 अनयैव च दिशा “ममान्न” इत्यादौ वर्चं प्रभृतीनामपि फलत्व बोध्यं ।
 तथाऽपौतिककरणविनियुक्तत्वस्य कीमुभे स्थापितत्वात् । अतएव कौस्तु
 भोक्तरोत्वेव यत्र प्रथनमन्वादो न इतिकरणेन विनियोग अपि तु
 लिङ्गादेव स । तत्र “प्रथस्त्रे”तिभागस्य प्रथनप्रकाशकत्वेन प्रयोजन
 वत्त्वलाभेऽवशिष्टभागस्य प्रोत्तमाहनस्तावकत्वादिनैव तदेकवाक्यत्वोप
 पत्तो न प्रथनफलकल्पकत्व लिङ्गन एकदेशेऽपि प्रयोजनलाभे सकलस्य
 प्रयोजनवत्त्वोपपत्तेरिति मीमामकमर्थ्यादा । तत्राऽपि तु लिङ्ग-
 वशात् फलकल्पकत्वाङ्गीकारे नाऽतोव काचिदनुपपत्ति । परन्तु तत्र
 क्रियाजन्यत्व फलस्य लिङ्गवशात् प्रतीयते यथा प्रथनमन्वाद्दौ प्रकृतं
 तु प्रथनस्य तावन्नैतिकरणेन क्रियाया विनियोगः । “अथ प्रपद्यते इत्या
 हे”त्यादिना मन्वोच्चारणस्यैव इडाभक्षणाङ्गत्वेन विधि । सर्वथा न
 उपह्वान नाम किञ्चिदस्ति क्रियाङ्ग यत्फल यन्नपतिहृदिर्भवेत् द्यावा
 पृथिव्याद्युपह्वानप्रकाशनस्यैवोक्तविधिमनुष्योपह्वानप्रकाशनस्यैव अट्ट
 टार्थत्वात् । वस्तुतस्तु मन्वुपह्वानस्य भक्षणाङ्गत्वे न तत्फलत्वं
 यन्नपतिहृद्वेत्त मन्वे प्रतीयते । येन भान्दवर्णिकफलकल्पना गङ्गेत
 न हि इडाभक्षणार्थं यन्नपतिहृद्विकर्तृमनुष्योपह्वानमात्रेण यन्नपति
 हृद्विर्जायते इतिशब्दस्वारम्भात् प्रमाणमन्तरेण प्रतीयते यि यन्नपति
 हृद्वि कर्तुं समर्था स्ते उपह्वता इति हि तदर्थं । न च यद्यत्कर्तुं
 समर्थं तदाह्वानं तज्जायत इत्यत्र प्रमाणमस्ति अतो न तावदस्य
 फलप्रतिपादकत्व अतएव न प्रोत्तमाहनार्थत्वमपि हृदिगतस्विनष्ठत्व
 ज्ञानमन्तरेण प्रोत्तमाहनानुपपत्ते । अतोऽत्र यन्नपतिहृद्वेरुपह्वान

सत्यपि वा देयप्रकृतित्वे अयंलोपेन तत्राऽधिवापस्य चरौ इव
बाधितत्वाच्च । विस्तरेण चैतत् न्यायसुधाकरमतनिरासपूर्वक-
सुपपादितं “द्वितीये धर्ममात्रे तु कर्म स्या”दित्यत्र कौत्सुमे । ८ ॥ १ ॥ २ ॥

चोदिते तु ॥ दर्शपूर्णमामयोरिहानिगदे श्रुतं “देव्या अर्घ्यैव
उपहृता उपहृता मनुष्याः य इमं यज्ञमवान् ये च यज्ञपतिं वर्धनुप-
भूते द्याधापृथिवी”त्यादि । तत्र सचे यज्ञपतिशब्दो बहुवचनान्त-
त्वेनोद्धितव्यो न वा इति चिन्तायां । न तावदममेतार्थत्वादनूहः ।
यज्ञपतेस्तद्गृहेच मनुष्यरूपाध्यैपदवाच्यत्त्विककर्तृकायाः कर्मणि
समवेतत्वात् । नचाऽस्येनोपाहनवाचकपदैकवाच्यतया तदर्थ-
त्वावगमात् यज्ञपतिर्वाङ्प्रकाशनायत्वाभावेन सत्यपि समवेतार्थत्वे
परार्थत्वादनूहः । लिङ्गेन मन्वगतवाक्यस्य “स्योन ते” इतिवद्वाचिन
यज्ञपतिर्द्वयत्वोपपत्तेः ।

न च “मनो ह्येवविधानि उपाचरतो”ति विधाय * “अथ प्रपद्यते
इत्या उपहृता उपहृता इना उपाऽस्या इलाहयतामिलोपहृता इत्याह”
इति ब्राह्मणवाक्येन प्रतोकग्रहणेन कृत्स्नस्य निगदस्य इङोपाह्वाने
विनियोगात् तत्सहकृतेन मन्वगतवाक्येन मन्वलिङ्गस्यैव वा बाध
इति वाच्यं । ब्राह्मणवाक्येन यावदुपात्तस्यैव विनियोगोपपत्तौ
प्रतोकग्रहणे प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा विनियोगान्तरकल्पनामौरवभिया प्रत्यक्षवाक्येनैव प्रतोक-
ग्रहणेन समस्तविनियोगकल्पनं । अतएव “स्योनं ते” इत्यादौ

* भाष्ये तु “स्यो हेवं विद्याम् इडया चरती”त्यभिप्रायः—“अथ प्रतिपद्यते इतीपहृता
उपहृतेऽतीपास्या इडाहवामि इतीपहृता इत्याह” इत्येवं पाठो दृश्यते ।

अभेदेन वाऽनुहितसुब्रह्मण्यानिगदपाठप्रमत्तेराम्नेयैव सुब्रह्मण्या कार्या इत्येतत्फलकत्वाङ्गीकारेण वचनसार्थक्यात् । अतएवैतद्वचन रूपसात्पर्यग्राहकानुरोधेन प्रकृतावपि न मवनीयहविरथंत्व । अपि तु सवनमुखोयशुक्लामन्यप्रचारार्थत्वमेव सुब्रह्मण्यानिगदस्येत्यपि पर ध्येय ।

केचित् तु मवनमुखीये चममैरव होम इन्द्रदेवताक न तत्राग्निष्टुत्यग्निदेवताकत्वं ग्रहेष्वेव तद्विधानात् अतश्च न्यायेन अप्राप्त एव सुब्रह्मण्योह' । वचनेन तु अग्निदेवत्वग्रहयागा भ्यामाइतया आग्नेयी सुब्रह्मण्या सवनमुखीयादाच्छिद्य विधीयत इत्याहु । तत्र । सवनमुखीयहोमस्याऽपि शुक्लामन्यग्रहकरणकत्वेन मकनयाञ्चिकप्रसिद्धत्वात् । वचनेन अग्निदेवत्वग्रहयागाभ्यासे औपदेशिकसुब्रह्मण्याविधानेऽपि सवनमुखीये आतिदेशिकेन्द्र सुब्रह्मण्याबाधे प्रमाणाभावाच्च सुब्रह्मण्यायास्तत्र औपदेशिकत्वे ऊहानुहविचारस्य अमङ्गतत्वापत्तेश्च अतोऽस्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान् । इदं तु चिन्त्यते । किमिन्द्रपद इव हरिवदादिपदेऽपूज्यो भवति उत नेति । तत्र देवताविग्रहादिवदेव मन्वार्थवादेतिहास पुराणप्रामाण्यात् हरिवदादिगुणानामपि इन्द्रे समवेतत्वादाग्निष्टुति अग्निगुणप्रकाशनाथ रोहितादिपदानामूह इति प्राप्ते—

देवताधिकरणन्यायेनैव मन्वादीना तत्परत्वे प्रमाणाभावात् हरिवदादिपदाना असमवेतार्थकत्वेन आहार्यारोपेणैन्द्रस्तुतिवदग्नि ऋतेरपुगपत्तेर्नोह । तदेतद्देवताधिकरणस्य प्रयोजनमात्रकथ नार्थे प्रयोजनमपि चेदमूहभृत्यभाषकत्वाचिन्तया । यदा तु च्छन्दोग

मिति वाच्यं, तृतीयास्थलेऽपि प्रहरणप्रतिपाद्यप्रस्तरप्रतिपादकतया सूत्रवाक्यप्रतिपदिकवलेन मान्त्ववर्णिकदेवनामात्रकल्पनेन वा तृतीयावगतकरणत्वनिर्व्वाहीपपत्तौ “इदं द्यावा” इत्यादि * पदानामिव आयुरादिपदानामपि स्त्रावकत्वेनोपपत्ते फलकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् “ममाम्ने वर्च इति पूर्वमग्नि परिगृह्णातो”ति इतिकरणविनियुक्तस्थले फलकल्पकत्ववद्विडोपपत्तौऽपि इतिकरणविनियुक्तत्वात् फलकल्पकत्वोपपत्तेश्च । नचैवमप्येवमादिस्थले मर्व्वत्रेव यज्ञपतेरुद्देश्यत्वात् तद्विशेषणस्य एकत्वादेवस्तुतोऽविवक्षितत्वेन प्रकाशनानर्हत्वात् स्वययज्ञपतीनाञ्च “यह सम्भार्ष्टि” इतिषत् प्रातिपदिकेनैवोपपत्ते रक्तौ साधुत्वाद्यस्यैकवचनस्य कथं विज्ञतावूह इति वाच्यं, प्रकृताववेहितस्याप्यधिकार्यैकत्वस्योपकारत्वमात्रेण तावत् सद्भावात् तावदेकवचनेन प्रकाशनोपपत्तौ साधुत्वाद्यकत्वकल्पने प्रमाणाभावात्, प्रत्यय विकृतौ तद्वत्तद्वहुत्वप्रकाशनाय सिध्यत्येवोह इति प्राप्ते—

न तावद् यज्ञपतिवृद्धिरूपाह्वानफल इडाभक्षणाह्वनेन प्रकृतायस्य स्वरसतः फलानपेक्षत्वात् । एव सत्यपि यदि तृतीयया इतिकरणेन वा क्रिया प्रति विनियोग स्यात् तत क्रियाकरणत्व मन्त्रस्य सकलस्य प्रकाशनहारिणैव इति प्रथमतस्तथायत् क्रियाप्रकाशकत्वमेव । तदसम्भवे तत्सम्बन्धिप्रस्तरादिप्रकाशकत्व तस्याऽप्यसम्भवे मन्त्रप्रकाशस्याऽनपेक्षितस्याऽपि क्रियासम्बन्धकल्पन इतरथा सफलस्य मन्त्रस्य श्रुतकरणत्वानिर्व्वाहात् तत्र च विनिगमनाविरहाद्यद्यैव सूत्रवाक्यप्रतिपाद्यदेवतायाः कल्पनं तथा आयुरादेरपि फलस्य । यत्र तु

वेत्यन्यदेतत् । उभयथापि त्रिवर्तुम् अतिकृतस्यैव प्रयोगादनूह ।
 गयति हि माण्ड्याद्या गो जनिष्यते तस्या जायमानं शृतादि माण्ड्याय
 मिति व्यपदेशः । तस्मात् मन्त्रावनाया विकृतापि मन्त्रावदनूह
 एव । ८ । १ । १४ ।

निङ्गविगीय— । ज्योतिष्टोमे क्रतुपशव ममाश्राना । “आग्नेय
 सजमग्निष्टोमं आलभेत षण्मासमुकथे हितोषमैन्द्रं ऋषि षोडशिनं
 वृत्तीय मारुखती मयोमत्पिरात्रे चतुर्थामिति” अत्र तत्तत्सम्याकत्व
 निमित्ते प्रकरणात् क्रतुपशुममाश्रानात् ज्योतिष्टमाद्वत्वेन
 पशुयागा विधायस्त न तु तत्तत्सम्योद्देशेनेव तेषाञ्च अग्नीषोमोया
 हर्मातिदेशा न तु तेन समानविधानत्वमित्युक्तं वृत्ताये, अग्नीषोमो-
 याद्वञ्च “अग्निगुपैव प्राश्ना अग्नि भरत” इत्यादि । न क्रतुपशु
 व्यप्यतिदेशेन प्राप्नोतिरात्र तन्त्रेण चतुर्णामर्थे पठनीय, “ऋभ्योऽस्या
 अग्नि भरता”दित्यङ्गितय एव मध्यामपोत्वविषाट । यदा तु पशूना
 समानविधानत्व तदा मेष्यर्थत्वमप्यङ्गि नर्वाति चिन्वते । तत्र
 पुनिङ्गस्य मेष्यमवैतत्वोऽपि अस्मा इति प्रातिपदिकार्थचतुर्थ्यया
 प्रधानभूतयोर्मध्या ममवैतत्वात् पुनिङ्गस्य च गुणभूतस्य पागाधि
 करणन्यायेन निर्देशमावार्थत्वात् ममस्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणान्मेष्य
 र्थत्वमप्यविरुद्ध, न च पुनिङ्गस्य क्वचिद्विभक्त्यर्थत्वेऽपि क्वचित् प्राति
 पदिकार्थत्वस्यापि सत्त्वात् कथं प्रातिपदिकाथ प्रति निङ्गस्य गुणत्व
 मिति वाच्य विभक्त्यर्थत्वेऽपि मध्यायामिवानुभवस्य सत्त्वममाख्या ।
 वा निङ्गोऽपि गुणत्वनियामकत्वात् न हि मध्यायामपि विभक्त्यर्थत्व
 गुणत्वनियामक विरुद्धत्वात्, अतो निङ्गस्य यत्किञ्चिद्व्यर्थत्वेऽप्यनुभव

विशेषणत्वेनोपात्तायाः परार्थत्वात् अदृष्टार्थप्रकाशनविषयत्वेन अदृष्टार्थत्वाच्च सचे प्रकृताप्रकृतसाधारणैकयज्ञपतिप्रकाशनमात्रेण च तददृष्टोपत्तेरनुहः । यथाऽपि यजमानः न स्वरूपेणोपयुज्यते परन्तु गुणभूतो यथोद्बुद्धीभग्नानादिषु । तत्राऽपि आग्नेयीन्यायात् प्रकृत-यज्ञोऽपि एकस्यैव ग्रहणं न सर्वेषां यजमानमंस्कारकत्वाभावात् । तत्र का कथा अदृष्टार्थप्रकाशनविषयभूते यज्ञपताविति । अतएव यत्र यजमानस्य मान्त्ववर्णिकायुरादिफलभीकत्वेन प्राधान्यं यथा सूक्तवाकादौ “आशास्ते यं यजमान” इत्यादौ, यत्र वा प्रोत्साहनार्थत्वेन यजमाननिष्ठग्रहाजननात् तस्य प्राधान्यं यथा “आयुर्दा भग्ने उरु ते यज्ञपतिः प्रथता”मित्यादौ, तत्र उभयत्रापि सचे ऊहः । तदिदमुक्तं “विकारस्तत्प्रधाने स्या”दिति पत्युदाहरणसूत्रेण । ८ । १ । १३ ।

असंयोगात् । ज्योतिष्टोमोऽस्ति सुब्रह्मण्यानिगदः “इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ” इत्यादिरिन्द्रप्रकाशकः । इन्द्रदेवत्वस्य यागाभ्यासो दशमियममेः महशुक्लामन्त्रिग्रहाभ्यां क्रियमाणः सवनमुखीयमंत्रकः । तस्माच्चाहमेव तु सुब्रह्मण्यानिगदो, लिङ्गात् । न तु अन्यदेवताभ्यासाङ्गं “ब्रोहीणां मिध” इतिवत् । अग्निष्टुद्यामि च “आग्नेया ग्रहा भवन्ति” इति वचनात् प्राकृतग्रहीयदेवताबाधेन अग्निदेवताविधानात् सवनमुखीयेऽपि अग्निदेवता । ततश्च तदङ्गभूतः सुब्रह्मण्या यामिन्द्रपदस्थानेऽग्निपदप्रक्षेपेण ऊह्यत एव । न चैवं न्यायादेव ऊहमिदौ “आग्नेयो सुब्रह्मण्या” इति वचनवैयर्थ्यापत्तिः । प्रकृतौ सवनमुखीयवत् सवनौयज्ञविद्यामपि इन्द्रदेवत्वत्वात् वैदिविज्ञान्यायेन सुब्रह्मण्यानिगदस्य उभयार्थत्वप्रसक्तौ विकृतावपि तदर्थत्वं भेदेन

नङ्गोकारं च इष्ट एव पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगं केषाञ्चिदात्रिकानां ।
वस्तुतस्तु पुलिङ्गमपि मेष्या प्रातिपदिकस्य चोदनागतपगुशब्दाभि
प्रायत्वात् पगुशब्दस्य नित्य पुलिङ्गत्वात् “प्राप्ति पगव” इत्युपपत्तेः
समवेतमेवेति प्राप्ते—

मन्त्रे पगुशब्दवशात् “प्राप्ता” इतिशब्देन प्रयोगकाले यद्
परोक्षतया स्थितं तत् परामर्शश्च । तदा च व्यक्तिरेव अभिधीयते न
स्त्रीद्रव्यं मेष्यो । अतो न तावत् समवेतमेव मेष्या लिङ्गं, नाऽपि
असमवेतत्वेऽपि एकवचनवत् साधुत्वार्थं मेष्या प्रयोगः स्त्रिया
पुलिङ्गस्य अनुशामनाभावेन साधुत्वे प्रमाणाभावात् प्रकृतेः पुपशूना
मपि मन्त्रेण व्यत्ययानुशामनस्य अप्रवृत्तेः । अतएव यत्र स्त्रीमात्र
विषय पुलिङ्गं तत्रैव व्यत्ययानुशामना प्रवृत्तिः । न हि “दृष्टान्तु
विधिर्ऋन्दी”तिविधानं दर्शनाभावे प्राप्नोति । नाऽपि पुलिङ्गस्य
प्रातिपदिकायगतलिङ्गमात्रोपलक्षणत्वम् । लक्षणायाः प्रमाणाभावात्
इतरथा बहुतरपदमङ्गोचानुरोधेन एकस्य “ब्रौहीषा” इत्यस्यैव पदस्य
प्रकृतपुरोडाशोपप्रकृतिद्रव्योपलक्षणत्वापत्तः । अतो मन्त्रपदानां
अस्ति वचने मुख्यपर्याये विनियोगान्तदनुरोधेन मङ्गोचोऽपि न
युक्तः । वचने तु “पद्मीमवद्वा प्राप्ता अग्निं भरत” इत्यादौ पदशब्दे
मन्त्रार्थत्वात् प्रातिपदिकस्य अनेकव्यक्तिपरत्वेऽपि प्रत्येकव्यक्ति
हृद्येकत्वविवक्षया एकवचनस्याऽपि लक्षणा विनैवोपपत्तेर्न मकलस्य
मन्त्रस्य मङ्गोचः । सम्भवति हि अनेकास्त्रपि व्यक्तिषु शृङ्गगुणस्य
प्रत्येकवृत्तितया शृङ्गा घटा इत्यादौ विशेषणत्ववदेकत्वस्य प्रत्येक
वृत्तितया सर्वप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वम् । न ह्यत्र लिङ्गस्य मेष्योरूप

सूत्रे “अग्निष्टुति अन्न आगच्छ रोहिताश्वो वृहद्भानो धूमकेतो जात-
वेदोविचर्षण” इति ऊहितस्येव पाठः समाभ्नातस्तदास्याः। स्मृतेर्न्यायो-
पन्यासपूर्वकत्वाभावेन अष्टकादिस्मृतिवत् श्रुतिमूलकत्वावश्यभा-
वात् तथा चैतदधिकरणन्यायस्याभासोकरणादूहितपाठ एव युक्तः ।
तदा च मन्त्रान्तरस्य देवताविशेषणविषयमिदमधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
अतएव यत्रैव न्यायोपन्यासपूर्विका स्मृतिस्तत्रैव स्मृतिमूलत्वे न्याया-
पन्यासवैयर्थ्यापत्ते “भीमासास्यसत्रायविरोधे आभासत्वं स्मृते” रित्युक्तं
कल्पसूत्राधिकरणे । देवताधिकरणगतार्थत्वादिनैव वर्षकान्तरं—

साद्यस्के “त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयण” इति सोमक्रयसाधनतया
विहिते त्रिवत्सेऽतिदेयप्राप्ते “इयं गौस्तया क्रोणामि तस्य शृतं तस्ये
शरस्तस्ये दधि तस्ये मस्तु तस्या आतञ्चन तस्ये नवनोत तस्ये घृतं
तस्या आमिचा तस्ये वाजिनम्” इत्येकहायनीमन्त्रे स्त्रौलिङ्गाशि
पुंलिङ्गोद्भवविवाद एव, श्रुतादिपदेष्वपि किं तस्य युक्तं तस्य बलं
तस्य युद्धं तस्य जयस्तस्य हम्भारवस्तस्य पलायनं तस्य लोला तस्य
भारोद्भङ्ग इत्येवमूहितव्योनेति सन्देहे श्रुतामत्यादौ च्छिनत्यादिव-
वदध्याहार्यो क्रियापदे यद्यपि अस्त्योति नाऽध्याहृतुं शक्यते, एक-
हायन्यवस्थायां श्रुतादेरभावात्तथापि भविष्यतोत्पत्त्याहृत्यं । ततश्च
भविष्यतायाः समवेतत्वाद्दिक्रोत्वानमनार्थत्वेन च दृष्टार्थत्वात्त्रिवत्से
ऽपि विक्रोत्वानतिहेतुत्रिवत्सगुणप्रकाशनार्थं कर्तव्य एवोह इति
प्राप्ते—

भविष्यताया अपि मरणवन्ध्यात्वादिना नियतत्वाभावात्
सम्भवीत्येव पदं प्रकृतावध्याहार्यं—गोः स्तावकं विक्रोत्वानमनार्थं

इत्यनेन श्वोपुसमवाये पुलिङ्गस्यैव विधानात् कृत्वाचिसोडाटनेऽपि
अनूहः । लक्षणयैव तु उभयलिङ्गप्रकाशन वाचनिकम् । ८ । १ । १६ ।

आम्नानादन्यत्—मन्वोहप्रसङ्गात् साममन्वोह विचारयितुं
उपोहातमारभते । श्वोतिष्टोमे अग्निष्टोमस्तोत्रावाप्सरप्रकरणे
श्रुत “न गिरागिरिति ब्रूयात् ऐर कृत्वा उद्देय” इति, तत्र गिरापद
गौतमी इरापदे ऊह इति वक्ष्यते । स च इरापदस्य गिरापदस्थाना
पत्तिं विना नेति साऽपि वक्ष्यते । तत्रेह सा किं नियता स्थाना
पत्तिरुत अनियता इति चिन्त्यते । तत्र यद्यपि तावन्नैर कृत्वा
उद्देय इत्यत्र इरापदविशिष्टोद्देशानाम्तरस्य स्तोत्राङ्गतया आरादुप
कारकत्वादिना विधिः । अग्नीष्टोमस्तोत्राङ्गभूतयज्ञायज्ञीयगाना
पेक्षया गानाम्तरत्वे प्रमाणाभावात् न गिरिति निषेधानुवादानुप
पत्तेश्च । अतएव न गानोद्देशेन इरापदाविधिः । तथात्वे इरापदस्य
स्तोत्रावाप्सरविधया गानाङ्गत्वऽपि तत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य बाधे
प्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपपत्तेः । अतो निषेधानुवादवलेन
इरापदमात्र गुणाभिधानात्कस्तोत्ररूपे गिरापदकार्यं विधीयते
उद्देयमिति तु तत्संस्कारतया प्राप्तगानानुवादे । सम्भवति च
इरापदस्य गिरापदकार्यकारित्वं तदर्थ्याभिधानात् । यथैव हि
इष्कर्त्तारमितिपठ महाभाष्यकारेण नकारलोपेन निष्कर्त्तारमित्य
प्यर्थं व्याख्यातं तथैव गकारनापेन इरापदस्याऽपि गिरापदादं
व्याप्यान नाऽनुपपन्नं । ततश्च यद्यपि प्रत्यक्षविधिना इरापदस्तोत्रपत्ति
स्तोत्राङ्गत्वश्च । गिरापदस्य तु पाठात् उत्पत्तिं क्रमात् स्तोत्राङ्गत्व
“यज्ञायज्ञीयेन जुषीत” इति सामविध्यन्यायानुपपत्त्या वा आक्षिप्तम् ।

बलेन प्रातिपदिकाय प्रति कारकं प्रति च गुणत्वात् याथाधिकरण-
 प्रवृत्त्यनुपपत्तेः मन्वस्य मेथ्यामपि प्रवृत्तिः । न च पुंलिङ्गस्य पुंपशुपु
 प्रकृतेऽप्यर्थवत्त्वेन तदनुरोधेन “त्रोहीणां मेध” इत्यत्र गुणभूतव्रीहि-
 पदानुरोधेनैव इतरमन्वस्य सङ्घोचोपपत्तिः “पत्नो संनह्य” इत्यस्य
 एकवचनानुरोधेन एकपत्नोकप्रयोगमात्रविषयत्वाकल्पनवदस्याऽपि
 पुंपशुमात्रविषयत्वाकल्पनात् । अतएव प्रकृतमन्वेऽप्येकवचनानुरोधेन
 न दैक्षमात्रविषयत्वं । गुणानुरोधेन प्रधानसङ्घोचस्य अन्याय्यत्वात् ।
 इतरथा मेधविषयत्ववत् सर्व्वपुंपशुविषयत्वस्याऽप्यनापत्तेः । अतएव
 एवंविधेषु सर्व्वेषु वचनस्य या लिङ्गस्य या साधुत्वमात्रार्थं प्रयोगः । न
 च “जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्या”मिति श्रुत्या जाति-
 माचाभिधाने विवक्षिते तस्या एकत्वेऽपि बहुवचनं विकल्पेन
 भवतोत्यर्थिकया बहुवच्येषु जात्यभिप्रायेणैकवचनस्याऽनुशासितत्वा-
 दैकवचनप्रयोगसम्भवेऽपि लिङ्गस्य कथं विलिङ्गे साधुत्वार्थं प्रयोग इति
 वाच्यं लिङ्गस्याऽपि “सुप्तिदुपग्रहलिङ्गनराणा”मित्यनेन च्छन्द-
 स्यनुशासितत्वात् “प्राग्मा” इति सर्व्वनाम्न उपस्थितव्यञ्जिवाचित्वेन
 जात्यभिप्रायत्वानुपपत्तेश्च । अस्य सूचस्य भाष्यकारेण प्रत्याख्यातत्वाच्च ।
 अतो वचनवङ्गिङ्गस्याऽपि प्रातिपदिकायगतलिङ्गमाचोपनक्षणतया
 साधुत्वार्थमुपादानात्तदनुरोधेन प्रधानभूतसर्व्वमन्वसङ्घोचानुपपत्ते-
 र्युक्तोमेथ्यामप्यभिगुः । “त्रोहीणां मेध” इत्यत्र तु यवप्रयोगे साधुत्वार्थे
 प्रयोग इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् षट्द्वयरहितमन्वप्रयोगस्य च यावन्ति
 वाक्ये पदानि श्रुतानि तावतां संभूयार्थप्रतीकारित्वनियमेन वक्तु-
 मशक्यत्वात्त एव व्रीहिप्रयोगमात्रे सङ्घोचः । एतादृशनियमा-

गुणाभिधानजनकगिरापदवाचकत्वानुपपत्तेरुत्तरयारपि च गानाति
 देगे तदङ्गस्त्रोभातिदेशवदतिदेशापत्त रूपेक्षित । यदपि कैश्चिद्गान
 मस्कार्यैरापदस्य स्त्रोत्राङ्गतया विधिरभिपद्यमस्कृतपूतोकानामिव
 यागमाधनतया तद्देव च सश्रवत्प्राप्तिकम्यऽपि गानस्य शोभप्रवृत्त्या
 पुनर्विधान गिरापदस्य गानमश्रवणवारणार्थमित्युक्तम् । तदपि गान
 वारणेऽपि गिरापदवारणानापत्तेरस्य प्रकृतगानमश्रवणेऽपि गिरापद
 मात्रगानवारणे तन्निषेधानुवादस्यैव शरणीकरणीयतया ततएवो
 भयवारणे गानविधिवैयर्थ्यादुपेक्षितम् । तस्मादस्य इरापदमात्र
 विधायकत्व उद्देयमिति च म्यानापत्तिप्रामाण्यवाद इत्येव तत्त्वम् ।

८।१।१७

अप्रगाणात्—तदिरापद अप्रगीत प्रयोक्तव्य प्रगीत वा इति मन्देशे—
 ऐरमित्यप्रगीतश्रवणात् अप्रगीत । यदि त्वय स्वार्थे तद्विस्तृता
 इरा कृत्वा इत्यर्थावगमात् इरापदमात्रविधि स्पष्ट एव । न हि प्रगीते
 रापदादय तद्विस्तृता तथात्वे इकारस्य तानव्यत्वात् गीतिदशायाश्च
 वृद्धत्वापत्ते “तानव्यमायि यद्दह”मिति च्छन्दोगसूत्रेण गीतिदशाया
 यस्मिन्मात्रान्नकतया वृद्धतानव्य तदायिभवतीत्यर्थेनाऽयोमात्रविधा
 नात् “आकारादित्वेन वृद्धाच्छ” इति पाणिनिस्सूत्रेण रूपत्ययोत्पत्ता
 वायोरौयमिति; रूपापत्ते । अथ स्वार्थतद्विस्तृते वैयर्थ्यापत्तेविकारार्थ
 एवाय तद्विस्तृते विकारस्य इरापदस्य प्रगाणरूपो धर्म एवेति चेत् ।
 तथात्वेऽपि प्रगाणरूपधर्माद्गीकार विगिष्टविधिगौरवापत्त रप्रगाण
 रूपस्य गिरापदवाचकत्वरूपस्य वा धर्मस्य तद्विस्तृतेत्वमङ्गीकृत्य
 तद्विस्तृत्याऽनुवादोपपत्ते । न च अप्रगीत इरापदमात्रविधाने उद्देय

प्रातिपदिकार्थं अस्तित्वादेकस्य कस्यामपि पत्रगा पशी वा अह-
 चित्त्वमस्ति । नचैवं प्रातिपदिकार्थबहुत्वेऽपि बहुवचनानापत्तौ
 “बहुषु बहुवचन”मित्यस्य निर्विषयत्वापत्तिः । बहुत्वस्य शाब्दप्रतीति-
 विषयत्वविवक्षायां तदुपपत्तेः । नचैवं “पशुना यजेत” इत्यादावपि
 एकवचनस्य प्रत्येकहृत्त्वेनाप्युपपत्तेरनेकद्रव्योपादानेऽपि बाधाना-
 पत्तिः तत्र गुणानुरोधेन प्रधानाहत्तेरन्याय्यत्वात् प्रथमातिक्रमे-
 कारणाभावाच्चानेकद्रव्योपादाने प्रमाणाभावेन एकवचनेन ऐच्छिक-
 द्रव्यान्तरव्याहृत्युपपत्तेः । अतश्च “पत्नी मन्त्रं प्राप्ति” इत्यादी एक-
 वचनस्याऽनेकेषु लक्षणां विनैवोपपत्तेर्न मन्त्रमङ्गोचकत्वम् । नचैव गुण-
 भूतेऽपि लक्षणापरिहारार्थे प्रधानस्य सङ्घोचाभ्युपगमे “अदितिः
 पाशान्” इत्यादी बहुवचने लक्षणापरिहारार्थे प्रधानभूतस्य प्राति-
 पदिकादेकतृकत्वाऽपि किं न स्यात् नङ्गोक्तान् बहुवचन लक्षणा
 विना उपपद्यते इति वाच्यं गुणभूतानुरोधेन प्रधानभूतस्य
 सङ्घोचेऽपि प्रकरणमाधमसङ्घोत्कर्ष प्रमाणाभावात् सङ्घोचे तु
 अवर्जनीयत्वावान्तरोयकसन्निधिवाधेऽपि उत्कर्षे नान्तरोयकत्वा-
 भावेन तद्वाधस्य अन्याय्यत्वात् । सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणा-
 भावेनोत्कर्षानुपपत्तेः । अतः सिद्धं मेय्यामग्निगुणैपोऽनङ्गमिति ।
 प्रयोजनं “म्यूलपृषतो”मित्यादी अग्निगुणैषे “मास्या” इत्यूहः लिङ्गस्य
 प्रकृतौ ममवेतत्वात् पूर्वपक्षे त्वनूहः साधुत्वाद्यत्वादत एवोहोप-
 योगोऽपि । एतेद्रव्यकत्वसादृश्यान्नेपोयागमात्रप्रकृतित्वाङ्गोकारे तु
 अग्निगुणैषस्य अप्रवृत्तिरेव । निदान्ते कृत्वाचिन्तोच्चारणे तु मेया
 मप्यूहः प्रागैव दर्शितः । वस्तुतस्तु आग्रन्नायनेन “पुवन्निधुन”

तथा तत्स्थानापत्तिस्तावदस्यैव इरापदस्य । अतश्च इरापदस्य प्रकरणात् स्तोत्राङ्गत्वेऽवगते गीतिरूपधर्माकाङ्क्षाया बाधकत्वरूपस्थानापत्त्या उपस्थितस्य गिरापदस्य धर्मातिदेशेन किञ्चिद्बाधकमस्ति । आवश्यकञ्च गीतेययनापूर्वमाधनीभूतगिरापदाङ्गत्व । वस्तुतस्तु यथैव “यज्ञायज्ञोय पुच्छे गायतो”ति वचनेन यज्ञायज्ञोयस्य चयने उपयोगस्तथैव “यज्ञायज्ञोयेन स्तुवोत” इति वचनेन अग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि । अतश्च गीत्वशस्य यावच्चयने स्वाश्रयगिरापदोपयोगकल्पनद्वारा दूरस्थचयनोपयोगकल्पन तावत् तत्पूर्वमेव वाऽग्निष्टोमस्तोत्राङ्गभूतेरापदद्वारकत्वकल्पनया स्तोत्रापयोगोऽपीति उपदेशेनैव तत्प्राप्तेर्न गिरापदगोतेरिरापदेऽतिदेश । यद्यपि च अग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि आर्चिके पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च गिरापदस्याऽपि उपयोगात् तत्स्थानापत्तिरिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्रमाधनत्वस्य समानत्वादित्याशङ्कते । तथाऽपि आर्चिकोद्गोपयोरवान्तरकार्यमिदाद्भेदेऽपि वा अप्रगीतस्य एव गिरापदस्यार्चिके पाठाद् गिरापदगीतेर्गिरापदद्वारा चयनादावेवोपयोगेन अग्निष्टोमस्तोत्र उपयोगाभावात् तत्कार्योपपत्तिदेशेन तद्गोतेरिरापदेऽतिदेश ऊहो वा । अपि तु उक्तरोत्या उपदेशेनैव । तच्च तु “पर कृत्वा उद्गैय”मित्यत्र न इरापदाच्चराणि विधीयन्ते । गिरापदशुक्लपाठेऽपि तत्सम्भवात् । अपितु निषेधानुषादवज्ञात् अकारपरिमख्यामात्रमिराविधिकल । अतश्च “गीतेर्गोइरावादाज्ञाता” इत्येव विधाय गिरापदवृत्तित्वेन मन्त्रताया वस्तुत इराचरधर्मत्वाङ्कारसत्त्वं इव तदमत्त्वेऽपि स्वाश्रयवृत्तित्वाच्चते न गिरापदगोतेरिरापदे स्वतन्त्र उपदेशो गीते मन्त्रथा प्रगीतमेव इरापदम् । ८ । १ । १८ ।

इति श्रौतसूत्रादेवकृतो भाट्टदोषिकाया नवमाध्यायस्य प्रथम पाद ।

साम्नी हि ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारैव स्तोत्राङ्गता इति ऋगक्षरागामपि तदङ्गत्वमिद्धिः । उभयथाऽपि गिरापदस्य ऋक्पदान्तरसाधारण-मङ्गत्वमित्यपि दुष्बलमेव । तथाऽपि गिरापदकार्यं इरापदं विधेयमानं तत्कार्यस्य गिरापदोयत्वमिद्धिमुपजोयति उपजोव्यविरोधापत्ते र्न गिरापदस्य नित्यं बाधः अपि तु “न तो पशो करोतो”तिवद्विकल्प एव इति प्राप्ते—

न तावदत्र गिरापदकार्यस्य उद्देश्यत्वं युतम् । अपि तु निषेधानु-वादाबलेन गिरापदबाधकत्वमात्रं । तेन च यथैव तत्कार्यस्य माधन-साकाङ्क्षादिरापदस्य च कार्यमाकाङ्क्षात् कार्यजनकत्वं कल्पते तथा तद्वलेनैव गिरापदपाठस्याऽपि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वमाधनत्व-प्रतिबन्धोऽपि । अतएव कार्यस्याऽप्युद्देश्यता न गिरापदोयत्वेन अपि तु अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वमाधनीभूतविलातोयगुणाभिधानत्वेन तत्-कार्यापन्नत्वव्यवहारस्तुतिनिषेधानुवादाभावे तत्कार्यव्यक्तेर्गिरा-पदोयत्वप्रसक्तिमात्रेण । अतएव पाठोऽपि गिरापदस्य यत्र “यज्ञाय-यज्ञोयं पुच्छे गायत्री”ति चयने यज्ञायज्ञोयं साम विहितं, तत्र तस्य दृष्टविधया पुच्छाभिधानजनकऋगक्षराभिव्यक्तिजनकत्वेनैवोपयोगात् तत्र चैरापदविध्यभावेन गिरापदस्यैव आम्नानमिद्धस्य विनियोगात् सार्थकत्वम् । अतः सिद्धं निषेधानुवादाबलेन गिरापदपाठादेरग्निष्टोम-स्तोत्राङ्गतया गिरापदविनियोजकत्वाभावादिरापदस्य “एरं कृत्वा उद्भेयं” इति प्रत्यक्षविधिना विधिथ विहितस्य नियतमेव तद्बाध-कत्वं तत्कार्यापत्तिरिति । यत्त्वत्र नन्वरत्नशास्त्रदोषिकयोरुद्धान-मुद्दिश्य इरापदविधिरित्युक्तं तत् स्तोभविषयागानाङ्गत्वे गानसम्कार्य-

ऋचः सामानि च स्वरूपेण अपौरुपेयाण्येव । तथाऽपि उत्तरादिषु
 न्यायसिद्धातिदिष्टमामरचनाप्रकारं पौरुपेयं । अतएव स्त्राध्यायान-
 ध्यायादिपरिपालनं ऋगादिविषयत्वादन्ययामिहं । कर्तृभ्रमरणा-
 भावस्तु मूलश्रुतिकल्पनाय मूलश्रुतिकल्पनाभावादपुनरुपपद्यते ।
 मन्वादिमृतिषु मन्वादिवैशिष्ट्येन श्रुतिकल्पनाय कर्तृभ्रमरणाभावशक्यं,
 प्रकृते तु न्यायमूलत्वात्तदभावेऽपि न काचित् क्षतिः । अतएव
 मन्वायविरोधे अस्य अप्रमाण्यं । नतु अन्यमृतिवन्मूलभूतश्रुति
 कल्पनया न्यायस्यैव आभासोकरणं । अतएव अग्रे सामोहन्याय
 विचारोऽपि मद्गच्छति । १ । २ । १ ।

। कर्मणा ॥ साम्ना किं ऋचं प्रति प्राधान्यं उत गुणत्वं इति मन्देशे
 सत्यपि क्रमप्रकरणाभ्यां ऋचां स्तोत्राङ्गत्वेन विनियोगे साम्नामपि
 तत एव स्तोत्राङ्गत्वोपपत्तेर्न तावत् परम्परं गुणप्रधानभावः । यदि
 तु योस्यत्वरूपस्त्रिहं पुरस्त्रियते ततस्तोत्राङ्गत्ववद्गुणचराणामपि गीति-
 कालपरिच्छेदकत्वयोग्यत्वात् सामाङ्गत्वं, न च साम्नामपि ऋगचरा-
 भिव्यञ्जकत्वनिङ्गेन ऋगस्तता उभययोपपत्तौ “ऋचि अथ्यूटं माम
 गायति यदोन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति कवतोपु रथस्तरं
 गायतो”त्यादौ मत्तमोश्रुत्या ऋचां सामाङ्गत्वप्रतीतिः । मयुक्ताचर-
 स्यैव गुणाभिधानरूपस्तोत्रजनकत्वेन विद्विष्टाचराभिव्यञ्जकमाद्यः
 प्रयोजनविरोधतया अभिव्यञ्जकत्वानुपपत्तेश्च । अतएव प्रयाजशेष-
 न्यायेन मत्तम्याः प्राधान्ये लक्षणा इत्यपि अपास्तु निपादम्बपत्वधि-
 करणन्यायेन प्राचीनप्रयाजशेषन्यायस्य अपहस्तितत्वाच्च । एवञ्च
 स्तोत्राङ्गतया ऋचां पृथगुच्चारणं कृत्वा सामाधारतया पुनः कार्यं ।

मित्यनुवादानुपपत्तिः । तस्य इरां कृत्वा अक्षरान्तरे उद्देयमित्येव-
मर्थाङ्गीकारेण अनुवादोपपत्तेः । न च प्रकारान्तरेण गोतेरप्रामा-
वपि गिरापदकार्यापत्त्या तत्प्राप्तिं गिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्र-
साधनत्वाभावेन इरापदस्य तत्कार्यापत्ती प्रमाणाभावात् तद्गोते-
स्ताद्वारा तदपूर्वसाधनत्वाभावेन इरापदप्रसक्त्यभावात् । अतएव
ऊहप्रत्ये “आइरा इरा चाऽदात्ता सा” इति गानाम्नामपि अप्रमाण-
मेव । न च एतस्य श्रुतिमूलकत्वात् न्यायस्यैवाऽप्रामाण्यं ऊह-
यन्त्यत्वसमाख्यया अस्य तर्कमूलत्वन श्रुतिमूलत्वाभावात् । अत-
सत्रार्थविरोधे अस्य अप्रामाण्यमेव । यत्तु तन्त्ररत्नादिग्रन्थवशात् अस्य
गोत्याम्नास्य वेदत्वकथनं तर्कटिकानामूहयन्त्येऽपाठादनादरण्योयं
इति प्राप्ते—

सत्यं इरापदस्वरूपम्येव विधिर्न तु प्रमाणस्य । तथाऽपि प्रमाणा-
भावस्याऽपि अविधेयत्वात् कार्यापत्त्या गोतेरपि प्राप्तिर्न विरुध्यते ।
तथा हि यद्यपि न गिरापदस्य स्तोत्रापूर्व्ये उपयोगस्तथाऽपि
गुणाभिधानरूपस्य कार्यस्य गिरापदेरापदयोरेकत्वाद्युक्तस्तथा
धर्मनामः । यद्यपि न गुणाभिधानस्वरूपार्था धर्म्याः, तथाऽपि
गुणाभिधानजन्यस्य अपूर्व्यमैकस्य एव अग्निष्टोमस्तोत्रे चयनादीं च
उपयो ।हर्माणाच्च गोत्यादीनां गिरापदकार्यगुणाभिधानजन्या-
वान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वस्य एव दीक्षणोपाशाङ्गनियमन्यायेन अङ्गीकारा-
चयनापूर्वसाधनोभूतगिरापदावान्तरकार्यापत्ते अग्निष्टोमस्तोत्रा-
पूर्वसाधनोभूततादृशकार्यजनकरापदे युक्तैश्च तद्गोतेप्राप्तिः । साऽस्तु वा
अवान्तरकार्यं मेदमङ्गीकृत्य कार्यापत्तिः । तथाऽपि गिरापदवाधक-

वियधितकृकप्राप्त्युपपत्तेर्यथोन्मा इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतो
 ऽतिदेशेण एवमेव उत्तरयोर्यिधेय इति तयोः प्राधान्यभिद्वयं नक्षणा
 प्रावग्नको । एतेन ऋचामुक्तवचने मामाद्भवेऽपि आनुपड्विवा
 अक्षराभिध्यत्तेरपि जायमानत्वात् यामादायैव स्तोत्रपदार्थनिर्वाहोप
 पत्तेर्नमात्र ऋच प्रति अद्भत्व इति पराभूत् । ऋगद्भत्वाभावे साम्नो
 ऋगन्तरं अतिदेशानुपपत्तेः । अतः ऋचां प्राधान्यादुत्तरादर्णवगेन
 साम्नोऽन्यथाभावान्नक ऊहोऽपि वक्ष्यमाणो न अनुपपद्य । ८ । २ । २ ।

। छचे ॥ तच्च मामयोऽन्यामुत्पन्नमपि उत्तरपरतिट्टित्वात् छचे
 रोधमित्यविवादमेव । तत्राऽपि च यद्यपि ऋचा प्रधानत्वात्
 प्रतिप्रधान गुणावृत्तेर्न्याय्यत्वात् प्रत्युच ममापनीयमित्वपि मिहमेव ।
 तथाऽपि तदेव आक्षिप्य ममाधीयते । “एकं माम् छचे क्रियते
 स्तोत्रोय”मिति वचने नहि तावद्गुह्येन सामविधिं तस्य निहादेव
 प्राप्तेः । नाऽपि त्रित्वविशिष्ट ऋगुद्देशेन विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् ।
 नाऽपि स्तोत्रीय ऋगुद्देशेन त्रित्वविधि एकप्रमरभङ्गापत्तेः । तत्तत्
 स्तोत्रेषु स्तोमान्तरविधानेन त्रित्वविधनुपपत्तेः । अतएव स्तोत्रो
 ह् शनापि त्रित्वस्य ऋक्परिच्छेदद्वारा साक्षाद्वा विधिः । अथ ज्योति
 ष्टोमप्रकरणे ममास्त्रानेऽपि स्तोत्रविशेषप्रकरणाभावात् प्रकरणेन
 स्तोत्रस्य उद्देश्यत्वानुपपत्तेः । स्तोत्रस्य सामविशेषणत्वेनोपादानात्
 स्तोत्रोपादानेनापि तत् प्रतिपादनानुपपत्तेः । त्रित्वस्य ऋग
 विशेषणत्वेनोपादानस्य स्तोत्रोद्देशेन विधनुपपत्तेः । स्तोत्रोद्देशेन
 त्रित्वविशिष्ट ऋगविधानन्तु ऋचा क्रमप्रकरणादेव स्तोत्रे प्राप्तत्वात्
 पूर्वोक्तदूषणगणापत्तेः अनुपपद्य । अतः मसमोवनात् त्रित्वविशिष्ट

नवमाध्यायः ।

द्वितीयपादः ।

। सामानि ॥ रयन्तरादिशब्दानां सामादिशब्दानाञ्च गीति-
मात्रवाचित्वं गीतिविशेषत्वादिधर्मवाचित्वं वा सिद्धमेवोत्तर
विवक्षया स्मर्यते । अथवा योऽयमूहोनाम धन्यविशेषः सामगैः
पठ्यते स किं पौरुषेय उत अपौरुषेय इति चिन्तायाम्—कर्तृस्मरणा
भावरूपवेदापीरुपेयत्वहेतोरत्राऽपि तुल्यत्वादितरथा तस्याऽनैका-
न्तिकत्वेन वेदस्याऽपि अपौरुषेयत्वानापत्तेः स्वाध्यायानध्यायपरिपाल-
नस्य च तुल्यत्वादूह इति समाख्यायाश्च रूढत्वेनाऽपि नेतुं शक्यत्वा-
दितरथा कर्तृस्मरणाभावेऽपि समाख्यावलेन पौरुषेयत्वाङ्गीकरणे
काठकादिप्रमाण्या वेदस्याऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः अपौरुषेय उहयन्य
इति प्राप्ते—

ऊह पितर्क इति भ्रूत्या तर्कप्रमथत्वरूपयोगेनैव समाख्योपपत्तो
रूढत्वप्रमाणभावात् । ऊहग्रन्थे च योनिग्रन्थे योन्युत्पन्नस्यैव साम्नो
“यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति” इत्यादिना प्रतिदिष्टस्य
न्यायेन यादृशस्योत्तरादौ पठनीयस्य सौकर्यार्थं पाठादस्याऽपि
वेदत्वे मर्वासां भ्रामानसिद्धतया योनित्वप्रमद्वेन योन्युत्तरादि-
विभागस्य प्रतिदेशशास्त्रस्य च धेयर्थापत्तेः पौरुषेयत्वमेव । अतएव
घनात् पौरुषेयत्वसाधकप्रमाणान्तराभावविशिष्टकर्तृस्मरणभाव
एव पौरुषेयत्वाभावसाधक इति नाऽनैकान्तिकता । यद्यपि च तत्र

रवभृथाद्यङ्गत्वे प्रमाणाभावात् तत्र ढचगानाप्रसङ्गरेक साम इत्यादि
 नोक्तप्रयोजनलाभ । अतएव तत्र सामविध्यन्यथानुपपत्त्या तदाश्रय
 योनिमात्रस्यैव विनियोगात् तज्जन्यगुण्याद्यभिधानस्यैवाऽवभृथादा
 वुपयोग । किन्तु ढचोद्देशेन सामैकत्वविधि । सामति विशिष्ट
 कारकविधानेऽपि सामकत्वविधेस्तात्पर्यात् । एकपद स्तुतवीय
 पदञ्च अनुपाद एव सामैकत्वविधिप्रयोजनञ्च । यत्र विक्रतो अग्नि
 द्युदादौ “आम्नयोषु स्तुवते” इति प्राकृतयोन्मुत्तराद्यधेन ऋगन्तर
 विधान् । तामाञ्च विक्रतिप्रकरण पाठाऽपि तु दाश्रतयोभ्यो अग्न
 यन् तत्र तु स्तोमसंख्यानुरोधेनानीतासु ऋक्षु प्राकृतमामपाठे अग्नि
 यमेन द्विचितावत्संख्याकसाम्ना त्रिनवादिमंख्याक ऋक्षु पाठ
 प्रसङ्गो ढच एव एकैकसाम्नां पाठ ऋगन्तरपु माध्यन्दिनादिपवमाने
 सामान्तरागम इति । ८ । २ । ३ ।

। तदभ्याम् ॥ तिसृषु प्रत्येकं गोयमान एक साम समास्त्रव शैय न
 विषमासु । न्यूनमासु गाने सामैकदेशस्य लोपाख्यमशरापत्त ।
 अधिकपरिमाणसु गाने ऋकशये सामदशनरूपविनागापत्तो तत्र
 सामैकदेशस्याहत्यापत्ते । तस्मात् समासु गानम् । इदञ्च
 अग्निष्टुदादिविषयमेव । तथाऽगम्यमानाना ऋचो सामपरिमित
 च्छन्दमामेव आनयनात् । न तु अन्यत्र समयोर्विषययोर्वा
 उत्तरापत्यपठितोत्तरयोर्नैद्य क्रमप्रकरणादिविनियुक्तत्वे त्यागा
 योगात् तत्र मास्यवैषम्यचिन्तानुपपत्ते । ८ । २ । ४ ।

। नैर्मात्तक ॥ — “यद्योभ्या गायति तदुत्तरयो” इत्यत्र उत्तराशब्दन
 योन्मुत्तरयोहत्तरापत्यपठितयोद्योत्तरयोर्ग्रहण उत उत्तरापत्यपठि

किञ्चैवं क्रमप्रकरणसङ्गतलिङ्गेनैव साम्नां ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रोपयोगे “यत्रायन्नोयेन स्तुवीत हृत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति” इत्यादि स्तोत्रे विनियोगवैयर्थ्यं । अतश्च वैयर्थ्यपरिहारार्थ-
मपि आराद्रुपकारकतया साम्नां स्तोत्राङ्गत्व । न चैव करणत्वनिर्देशा-
नुपपत्तिः, आराद्रुपकारकस्याऽपि वृहस्पतिसवनवदपूर्वद्वारा स्तोत्री-
पकारं प्रति करणत्वोपपत्तेः । ऋचान्तु सामाङ्गभूतानामपि पृथगुच्चा-
रणाभावेऽप्यानुपङ्गिक स्तोत्रीपकारकत्वं इत्यपि सुवचमिति प्राप्ते ।

स्तोत्रशब्दस्य याज्ञिकव्यवहारि प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानत्वा-
वगते रितरथा शास्त्रापेक्षया स्तोत्रस्य भेदानुपपत्तेरवश्यं गानविधि-
ष्टाक्षरवृत्तिसंश्लेषज्ञानजन्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रत्वाध्यवसायात्
तादृशस्तोत्रस्य च गानाभिव्यक्ताक्षरसाध्यत्वेन गानं विना अनुपपत्ते-
र्युक्तमेव साम्नां ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रमाधनत्वमिति क्रमप्रकरण-
सङ्गतलिङ्गेनैव ऋचा स्तोत्राङ्गत्वमिव साम्नामपि ऋगक्षराभि-
व्यक्त्यर्थं, अतएव ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थस्यैव साम्नां आनुपङ्गिकतया
ऋगाधारत्वस्याऽपि प्राप्ते “ऋचि अधूतं माम गायति” इत्यनुवादः ।
आवश्यकज्ञास्य अनुवादकत्वं तत्तत्साम्नां तत्तद्गाधारत्वस्य पाठादि-
नैव प्राप्ते ऋचं सामगतत्वादिभ्योपि । “यद्योन्यां गायति तदुत्तरयो”-
रित्यादौ तु सप्तम्याः प्राधान्यलक्षणा अन्वया अतिदेशानुपपत्तेः ।
न हि अत्र उत्तरयोः सामाधारत्वविधिः सम्भवति । गुणानुरोधेन
प्राधान्याहत्तेरन्याय्यत्वात् । “एकं माम ढचे क्रियते” इत्यनेन ढचाधार-
त्वस्य भवन्मते विधानेन ऋक्त्रयस्य विकल्पानुपपत्तेय । एवं
“माम ढचे क्रियते” इत्यनेनेव ढचाधारत्वनिन्देः पाठादिना च

आनीताना अङ्गत्वे प्रमाणाभाव न्यायमद्वहतत्त्वगानविधेरेव निया
मकत्वात् । न च प्रकरणेन न्यायबाध “अतिजगतीषु स्तुवीत” इति
अतिजगतोबहुत्वविधिना न्यायस्य उज्जोवनात् । न च प्राप्तस्तोत्रानु
वादेन त्रैशोकातिजगतोबहुत्वयोर्विधाने वाक्यभेद अतिदेश
प्रवृत्ते पूर्वमस्य प्रवृत्त्या विगिष्टस्तोत्रविधुरपपत्ते । अतएव
यदीन्यामिति सामान्यवचन सामान्तरविषयमिति प्राप्ते—

वहि पञ्चमानातिरिक्तस्तोत्र एकविंशस्तोमानुरोधेन ऋग
भ्यामस्य आवश्यकत्वात् एकस्या अपि अतिजगत्या सप्तकत्व आहृत्ते
बहुत्वस्य प्राप्तया अनुवादीपपत्तेरस्य साममात्रविधिपरत्वादुत्तरा
ग्रन्थपठितवृत्तीप्रकरणाद्यनुरोधेन न्यायस्यैव बाधात् मगरमपि
स्वीकृत्य वृद्धयोरेव गेयम् । ८ । २ । ५ ।

। प्रागाधिकन्तु ॥ ज्योतिष्टोमे वृद्धद्वयन्तरं सामनो वृद्धत्योक्त
पत्रे । तयोरुत्तराग्रन्ये एकैकस्य एकैका पङ्क्तिच्छन्दस्कोत्तरा ।
तत्रेदं वचन “नवे वृद्धद्वयन्तर एकच्छन्द यत्तयो पूर्वा वृद्धती
ककुभावत्तरे” इति । तत्र कि पङ्क्तिच्छन्दस्कां उत्तरां परित्यज्य
हे हे ककुभौ दाशतयीभ्य समानेतथ्ये उत वृद्धतो योनिं उत्तरा च
पङ्क्ति प्रपथ्य ककुभावत्तरे सम्पादनीये इति चिन्तायामाह—

प्रयथनेन मृष्यककुप्सम्पत्त्यभावात् अचरमाम्यमात्रेण मृष्य
ककुप्सद्वय गौणत्वापत्ते—जघन्योत्तराग्रद्वयैवामस्वन्दिशब्दत्व
परित्यज्य लक्षणा योन्युत्तरकानलक्षणा वा अङ्गीकृत्यककुप्विध्यङ्गी
कारात् स्वाभाविकककुभोरैवाऽऽनयनम् । एवञ्च मुख्यत्वगानमप्यन्ति
रपि इति प्राप्ते—

ऋचामेव सामोद्देशेन विधिः । उद्देश्यसमर्पकञ्च स्तोत्रोपपदम् ।
 स्तोत्रोपास्ययोग्यतावलात् सामैवेति सामेत्यनुवादः । सामपदमेव
 वा तथाऽस्तु । अबभृथाद्यङ्गसामस्वपि च हृषाधारविधिरस्तु ।
 स्तोत्रपदञ्च उ०लक्षणम् । मर्क्या त्रित्वविशिष्टानामृचा साम प्रति
 गुणत्वाद् गुणानुरोधेन प्रधानाहत्तेरश्यायत्वात् व्यासज्य अवयवशी
 रोयं । एवञ्च यद्योन्या इति वाक्यं नातिदेशविधिरपि तु साम-
 साधारणानुवादस्त्वित्वापेक्षिन ऋग्विशेषममर्पक इति प्राप्त—

साधारणतया हृचविधीं पाठादेव योनिऋक् प्राप्तेरुत्तरयोरपि
 उत्तरा ग्रन्थपठितयोः क्रमप्रकरणादिना तत्तत्सामाधारत्वेन प्राप्ति
 सम्भवात् । इतरथा तत्तत् सामाधारत्वेन तत्तदुत्तराप्राप्त स्तुवाऽप्य-
 सम्भवापत्ते “यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायती”त्वस्य वैयर्थ्यापत्तिः ।
 अतोऽवश्यं क्रमप्रकरणादिना तत्तत्स्तोत्राङ्गतया प्राप्ताया योन्तु-
 त्तरादिरूपाणा ऋचा स्तोमविधिवशेन समुच्चयावगता उत्तरयोरपि
 स्तोत्राङ्गत्वनिर्व्वाहार्थं यत्किञ्चित् सामप्राप्ती यद्योन्यामित्वतिदेशेन
 योनिमाम नियम्यते । यथाप्राप्तस्यैव च नियम इति साम्नी ऋग-
 क्षरामिव्यक्त्यर्थत्वेनैव प्राप्तत्वात् ऋचा प्राधान्यावगते प्रतिप्रधानं
 गुणाहत्तिन्यायेन प्रत्येकमेव गीयम् । एवञ्च “एकं साम हृचे क्रियते”
 इत्यनेन हृचोद्देशेन स्तोत्रोपविधानादवभृथाद्यङ्गभूतपरिमात्रां
 चयनाद्यङ्गभूतपाठहिकमात्रां च नीत्तरासु मानम् । अब हि
 त्रित्वस्य ऋचन्वयव्युत्पत्तेर्न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः । यद्योन्या
 मित्यनेन उपसंहारात् स्तोत्रोपस्य सामरूपतासिद्धेः सामेत्यनुवादः ।
 वस्तुतस्तु उत्तराणां अवान्तरप्रकरणात् तत्तत् स्तोत्राङ्गत्वेनैव प्राप्ते-

परं भवेत् । सोऽपि अत्रच्छेदकावच्छेदेन मामानाधिकरण्येन वा
उभयथा मन्त्रवन् अत्रच्छेदकावच्छेनाऽऽश्रयमाणे—प्रगाथस्मरणसमा-
ख्योत्तरापाठादिबाधप्रसङ्गात्ते तदुनुरोधेन मामानाधिकरण्येनैव
आश्रयेते ।

एवञ्च वस्तुतस्तस्य प्राप्तत्वात् एतानि वाक्यानि पूर्ववाक्यार्थ
विवरणार्थानि अनुवादकानि इत्येव ध्येयम्* । नह्येतानि
उत्तरास्यसामप्राथम्यार्थानि इति केषाञ्चिदुक्तं युक्तं तद्योन्यामित्यने-
नैव तत्प्राप्ते । सर्वथा मिहमत्रापि प्रग्रथनम् ।

नचच वाहृत इतिवचनस्य यानिहृत्तोमस्त्वेनैवोपपत्तो प्रग्रथने
प्रमाणाभावे लक्षसम्पत्तिग्रथनस्मरणादिनैव तत्प्रसिद्धे । एवञ्च
प्रथितहृत्तोत्वस्याऽवच्छेदकावच्छेदेन विशेषणत्वोपपत्तावपि लक्षणा
पक्षेऽस्त्वानाश्रितमिति ध्येयम् ।

तत्र आद्या हृत्तौ षट्त्रिंशदक्षरा पठित्वा तदन्यथादस्य द्विरा
हृत्तया उत्तरायाविष्टारपङ्क्ते चत्वारिंशदक्षराया आद्याहर्चन एका
हृत्तौ तदन्तर्गतादस्य द्विराहृत्तया द्वितोयाहर्चनाऽपरा इत्येव रूप
प्रग्रथनं बोध्यम् । अतएव सर्वत्राऽल्लान्तरत्वात् किञ्चिदक्षरान्युनत्वेऽपि
न तच्छन्दस्कत्वविघातः ।

यत्तु भाष्यकारेण पठिस्तिष्टुभोमाध्यन्दिनं मवन इति लिङ्गमपि
प्रग्रथनएवोपपद्यते । तथा हि माध्यन्दिने मवने पञ्चस्रोत्राणि
एकोमाध्यन्दिनं पवमानं पञ्चदशस्तोमकं । पञ्चदशानि चत्वारि
पृष्ठानि । तत्र पवमानं गायत्रामहोयवमानो षट् गायत्र रौरव

* अनुवादकार्थे इत्यर्थेयम् इतिपठान्तम् ।

तयोरेव इति मन्द्हे उत्तरशब्दस्य प्रस्तरमुत्तरं वर्हिषः सादयति तूष्णोमुत्तरा दीहयतीत्यादौ सम्बन्धिशब्दत्वदर्शनात् यैव योनिः परतपठिता मैवोत्तरा । ततश्च योनिग्रन्थैर्यन्तरयोनिः परत, वृहद्योनिः पाठात् तस्यां रथन्तरस्य गान उत्तराग्रन्थे च रथन्तरयोनि, परतो “नत्वा वां अन्धो दिव्यो न पार्यिव” इत्यस्याः पाठात् तस्यामपि विकल्पेन इति प्राप्ते—

वृहद्योनेरथन्तरयोन्मुत्तरत्वेऽपि तस्यामुत्तराग्रशब्दस्य वैदिकैरप्युच्यमानत्वात् उत्तराग्रशब्दोऽयं उत्तराग्रन्थपठितोत्तरासु वैदिकप्रयोगात् असम्बन्धिकतयैव रूढः । ततश्च सम्बन्धिशब्दस्य प्रतिसम्बन्धिसन्धानसापेक्षत्वेन विलम्बेन अर्थोपस्थापकत्वात् अन्यथ सम्बन्धिशब्दत्वेऽपि प्रकृते असम्बन्धिशब्द एवायं । ततश्च उत्तराग्रन्थपठितोत्तराणामेव ऋटित्युपस्थापक इति तासामेव ग्रहणे प्रकरणक्रमाभ्यां च उत्तराग्रन्थपठितानां उत्तराणां तत्तत् स्थावाङ्गत्वप्रतीतिरिदमेव युक्तम् । ८ । २ । ४ ।

। एव वा ॥ द्वादशाहे षडङ्गतस्रतुयमहं “रेकविंश षोडशी वैराज साम” इत्याम्नात, अथ प्रकृतिप्राप्तसम्बन्धस्तोत्रेषु एकविंशस्तोमः षोडशिसंख्या षष्ठस्तोत्रे च वैराज साम इत्यनेकागुणविशिष्टं कर्मविहितं तत्र च त्रैशोक्त नाम ब्रह्मसाम, “अतिजगतोषु स्तुवोत” इति ब्रह्मणा छन्दसि स्तोत्रे त्रैशोक्तं साम विहितं तच्च अतिजगत्यां उत्पद्य उत्तराग्रन्थे च उत्तरं हे वृहत्स्यै तत्र सशरपरिहारार्थं उत्तराग्रन्थपठितयोरपि उत्तरयोर्वाचस्त्रोमादीं सार्थक्यमङ्गीकृत्य अतिजगत्यावेव हे द्वागतयोभ्यः समानोय समान्स्वैव गानं । न च

एववा ॥ “पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भक् पवमान मसमामा”
इत्येतद्विवरणार्थेपु—“गायत्रमहिते गायत्रे ढचे भवत श्यावाश्वाम्भो
गवे शानुष्टुभे ढचे उष्णिहि मफ पौष्कल ककुभि कावमन्ध जगतोपु”
इत्येतेषु—श्यावाश्वाम्भोगवयो पुर्वानुष्टुवृत्तरे गायत्रमौ श्रुते । तत्र
कि तास्त्रेव प्रथयन विनैव च ढचगान उत प्रथयनेन इति चिन्तायाम्

पुर्वत्र लक्षणा विनैव ढचत्वमामानधिकरण्येन वृहतीच्छन्दस्क
त्वोपपत्तावपि एकस्या एवोत्तराया पाठेन ढचगानानुपपत्तर्युक्त
प्रथयन । प्रकृते तु उत्तराद्वयस्याऽपि पाठात् ढचगानोपपत्ते प्रथयने
प्रमाणाभाव इति प्राप्ते—

* प्रमाणान्तराभावेऽपि प्रगाथस्मरणमाख्ययोरेव प्रमाणत्वात्
प्रथयन । तच्च न पूर्ववद्द्विरावृत्तता । अपि तु अन्त्याख्यपाठस्य
मङ्गदाहृत्यैव तावतव ढचस्य अनुष्टुपत्वोपपत्ते । अष्टाक्षरं हि
पादेन अन्वितः गायत्रो द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुपभवति । स्मरण
वशादपि चैव प्रथयनम् ।

लिङ्गश्च “चतुर्विंशतिजगत्स्त्रुतीयमवनेका च ककुव” इति
प्रथयनएवोपपद्यते । तथा हि ढतीयमवने स्त्रीवृद्धय समदश
आर्भक् पवमान एकविंशच्च अग्निष्टोमस्तोत्र । आद्ये आद्यमात्रो
षडगायत्रा तास्त्रिंशोजगत्स्य षष्टचत्वारिंशदक्षरात्मिका । तत
स्त्रुतीयचतुर्थसाम्नो षडनुष्टुभ तावतस्रोजगत्स्य । षष्ठमषष्ठ
साम्नोऽर्ष्णिक्ककुभ द्वे ऋचौ अष्टाविंशत्यक्षर मेका जगतो अष्टौ
अक्षराणि अवशिष्यन्ते । मसमे साम्नि तिस्रोजगत्स्योऽग्निष्टोमस्तोत्रे

* प्रमाणाभावात्तदपि इति पाठान्तर ।

तथात्वे “पादं पुनरारभति” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ककुप्पदं एव
गोणं अङ्गोक्तत्वं उत्तरीद्देशेन ककुप्लविधानात्—तथोरेव पद्यनेन
ककुप्लत्वसम्पादनम् । एवं वैदिकानां—वार्हतृप्रागाथसमाख्या
उत्तरायन्ये पङ्क्तिः पाठश्च उपपन्नो भवति, त्वचत्वोपपत्ति सामान्य
विधित्वात् तथाऽनुपपन्नाऽपि न दुष्यति । प्रथमं च आद्यां वृहतीं
सकृत् पठित्वा तस्याः अन्यपादेन सह द्वितीयाया अर्द्धं च पठित्वा
तदन्यपादेन सह द्वितीयाख्यार्द्धपठनरूपं बोध्यम् । तत्र द्वितीया
ककुप् अष्टाविंशल्लक्षरेव । आद्यायाः सप्तविंशल्लक्षरेऽपि अस्या-
न्तरत्वान्न दोषः । ८ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ जोतिष्टोम एव माध्यन्दिनपद्यमाने “त्रिच्छन्दा
आवापोमाध्यन्दिनः पद्यमानः पञ्चमाम” इति श्रुतं । तदर्थं
विवरणानि च “गायत्रामहोयवे गायत्रे त्वचे भवत रौरवयीधाजये-
वार्हते त्वचे * भवत श्रोमनसमन्व त्रिष्टुप्स्वि”ति अत्र रौरवयीधा-
जययोः † पूर्वा वृहती उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः ममाम्नाता । तदिष्ट
विशिष्येव वार्हते त्वचे इति वार्हतत्वाच्चात्रानात् उत्तरे हे वृहतो-
च्छन्दस्के एव समानित्वे इति प्राप्ते—

नाऽत्र रौरवयीधाजयोद्देशेन वार्हतविधिः योनिस्तादृश्याः
प्राप्तत्वात् । नाऽपि त्वचाधिकरणत्वविधिः प्राप्तत्वादेव । नाऽपि
वार्हतत्वाधिकरणत्वविधिः विशिष्टस्याऽव्युत्पन्नत्वात् । अतएव न
विशिष्टोद्देशेन सामदयविधिः । त्वचोद्देशेन वृहतोच्छन्दस्कात्वविधिः

* त्वचे भवत इति पाठः अत्र न ।

† योवानपवोरिति पाठः अत्र न ।

प्रग्रथनेन इति सिद्धान्तः । प्रग्रथन च रोरवादिबद्धिराहत्या बोध्यम् ।
पञ्च पञ्चसु मासु बाह्यता प्रगाथा अप्यन्त इति निद्रमुपपद्यते ।

नथाहि सत्यपि ब्रह्ममामस्तोत्रान्तरप्रकरणे चय प्रगाथा न
ब्राह्मणाच्छसिस्तोत्रा अपितु बृहद्रथन्तरकालियस्तोत्रोया इन्द्रक्रतु
शान्यवस्थाना इति वाक्त्रादवान्तरप्रकरणे बाधित्वा ज्योतिष्टोमात्मक
प्रथमदिनस्यस्तोत्रान्तरस्त्वव निविशन्ते भाष्यकारलिखनात् ।

ऋद्दोगमूचानुसारात्, चतुर्त्तिशतित्स्तोमक द्वितीयदिनस्य स्तोत्रा
न्तरस्त्वव । तत्रापि पवमाने रथन्तरस्य प्रागाथ । होतु पृष्टे
वृहत् । अष्टावाकस्य पृष्टे कालियस्यत्य व बोध्यम् ।

एवमुक्तवचनादेव इन्द्रक्रतुप्रागाथेऽपि उत्तरमिन् सर्वमिन्
पक्षेऽपि एतस्य ब्रह्ममामस्तोत्रस्यत्वऽपि तत्राभोवर्त्तमानाभावात् अभो
वर्त्तादिन्यस्थाना इति वचनाथा न विरुध्यते । अवशिष्टा शत
प्रागाथास्तत्र शतस्य कौ भाष्यकारलिखनात् । प्रथमदिनीयब्रह्म
मामस्तोत्रे । परन्तु भाष्यकारोय नौधसग्रहण नौधसस्थानक
वाङ्मणाच्छसिस्तोत्रोपलक्षणार्थम् ।

वस्तुतस्तस्य बृहत्सामकपृष्ठवत्त्वेन श्येतस्यैव प्रसक्तौ नौधस
प्रसक्त्यभावात् गवामयने अभोवर्त्तस्यैव ब्रह्ममामत्वेन विशिष्य
विहितत्वाच्च । ऋद्दोगमूचानुसारात् द्वितीयदिनीयब्रह्ममामस्तोत्रे
शतस्यैक प्रगाथो बोध्यः । अवशिष्टा नवनवतिप्रगाथाः स्ते पञ्चसु
मामेषु यावन्तोऽभिस्तवा तेषां प्रतिपडह ततोयदिनवर्जं प्रतिमाम
विशत्यहानि पञ्चसु मामेषु शत तेषु उत्तमवर्जं नवनवतिप्रगाथा
इन्द्रदेवत्या बृहत्तोच्छन्दस्काय समाप्यन्त । पडहृतोयेषु उत्तमे

योधाजययोः पङ्कहृत्त्वः ७ श्रीशतसमान्नः विष्टःविष्टुभः १ होतुः
 पृष्ठे पञ्चहृत्त्वोद्वादश ककुभः । विष्टतिप्रकारे तथैवाऽऽम्नानेन हृत्त्वस्य
 तावदारं अभ्यामात् । मैत्रावरुणपृष्ठे सप्तदश गायत्र्याः ब्राह्मणाच्छ-
 स्यच्छावाकपृष्ठयोरपि सप्तदश सप्तदश हृत्त्व एकैकत्वाभ्यासेनैव ।
 एवं च पञ्चवत्वारिंशद्दृहृत्यो मुख्याःपक्षां गायत्र्योणां चतुर्विंशत्यक्षराणां
 त्रिपादानां मध्ये चतस्रणां गायत्र्योणां द्वादशभिरष्टाक्षरैः पादः
 सञ्चिताद्वादश पूर्वोक्ता अष्टाविंशत्यक्षराः ककुभोद्वादशपट्विंशदक्षरा-
 त्तिका हृहृत्यो भवन्ति । तदेवं सप्तपञ्चाशद्दृहृत्यः ता आसां १
 पक्षां गायत्र्योणां मध्ये अवशिष्टाभ्यां द्वाभ्यां सह सप्तदशभिर्गायत्र्योभि-
 रैकैकेन पादेन मिमिताः सप्तपञ्चाशद्दृहृत्यः चतुस्रत्वारिंशदक्षरा-
 त्तिकाः सप्तपञ्चाशत्विष्टुभो भवन्ति एवमाद्याभिस्त्रिष्टुभिः विष्टुभ्मि-
 ष्टिस्त्रिष्टुभः । तदेतद्विष्टुं प्रथयन् एवोपपद्यते । अन्यथा पवमाने
 अन्यामां हृहृतीनां होतुः पृष्ठे च अन्यामां ककुभां द्वाशतयोभ्यः समा-
 नयने षष्टिसंख्यानुपपत्तेः । अत्र हि न विष्टुभोमाध्यन्दिनं सवनमिति
 रथान्युतं सामानाधिकरस्यं उपपद्यते बाधात् । अतो जघन्यं
 माध्यन्दिनसवनपदपूर्वं लक्षणमङ्गोक्तस्य माध्यन्दिनसवनाङ्ग-
 भूता—याः सामवेदे समान्नातास्ताः षष्टिरित्यर्थावगतेर्दाशतयोभ्यः
 समानयने लिङ्गानुपपत्तिरित्युक्तम् ।

‘तत्त्वलेण्यायाश्चावयज्ञकृत्वे’ लाघवाद्माध्यन्दिनसवन्मन्तोत्रोयाणां
 एवं लक्षणां तत आनातानामपि तत्त्वापपत्तेरुपेतितम् । ८ । २ । ६ ।

७ श्रीशतसमान्नस्यः विष्टुभः इति पाठान्तरम् ।

१ एवामिति पाठान्तरं ।

इति वचनेन तन्निरासात् । अतः पादप्रप्रथममेवेति सिद्धं । इयञ्च
निङ्गानुपपत्तिर्भाष्यकारलिखनानुसारात् प्रकरणे एतावत् संख्याक-
ञ्चकृपाठमङ्गोक्त्य । यदा “चतुःशतमेन्द्रावाहताः प्रागाथा
दाशतयोषु” इति कल्पसूत्रकारवचनात् दाशतयोभ्यः समानयनम्,
तदा पूर्वपक्षिणोऽपि चतुःशत * वृचानामेव समानयनोपपत्तेः
निङ्गोपपत्तिराधिक्येव इति प्रागाथपदादेव प्रप्रथमम् । ८ । २ । ६ ।

अर्थकत्वात् ॥ मामवेदशास्त्राभेदेन एकस्यैव स्वरममूहात्मकस्य
साम्नप्रारोहावरोहादिभेदेन प्रकारभेदा आम्नाताः । एकस्यैव
रागस्य देशभेदेन प्रकारभेदवत् । तेषाञ्च प्रकाराणां एकगीत्यर्थ-
त्वात् ग्रीह्यवादिवदधिकल्पसिद्धएव प्रसङ्गात् स्मर्यते । ८ । २ । ७ ।

अर्थकत्वात् ॥ विहृतिविशेषे कानिचित् प्राकृतानि स्तोत्रानि
विहितानि, तेषु च यूपवटस्तरणवर्हिन्वायिन † न प्राकृतानां रयन्त-
रादिमात्रां ऋचां वा प्राप्तिः प्राकृतस्तोत्रविशेषेष्वेव तेषां निवृत्तत्वात् ।
तत्प्रकरणे चेद् श्रुतं “यद्वचान्मुषते तदसुरा अन्ववायन् यत् साम्नास्तु-
वते तदसुरा नान्ववायन् तस्माद् यएवं विहान् साम्ना स्तुवते” इति ।

तत्र ऋकशब्दोऽप्रगीतऋकपरः प्रगीतायाः सामविधिनैव
प्राप्तेः । नहि ऋगात्रयत्वं विना साम्नः स्तोत्रसाधनता सम्भवति ।
स्तोभानामर्थगूढत्वेन तदाश्रितामृक्मात्रां गुणाभिधानरूपस्तोत्र-
साध्यत्वामंभवात् । अतस्तत्र प्रगीताप्रगीतोच्चीर्विकल्पेन स्तोत्र
साधनता उत प्रगीताया एवेति चिन्त्यायाम् -

* अत्र शत इति पाठान्तरम् ।

† बहिन्वायन इति वृचिद् पाठः ।

च प्रथमपञ्चकाध्यासे सप्तह्रहत्यथतुर्दश ककुभः । तत्र सप्त ह्रहत्यः
पञ्च जगत्यः द्वादशाक्षराणि अवशिष्यन्ते । चतुर्दशानाञ्च ककुभां
अष्टौ जगत्यः । अष्टौ* अष्टाक्षराण्येव अवशिष्यन्ते † तदेव चतुर्विंशति
जगत्योऽवशिष्टाक्षरैश्च मिनितैरेका ककुप ।

तदिदं प्रथमपञ्चकपद्यते, नतु यद्याद्युतगायत्रीपाठे अल्पा-
क्षरत्वापत्तेः । तस्मादपि प्रथमम् ।

यत्तु भाष्यकारेण पूर्ववदन्ययोर्वाऽनुष्टुभोः समानयनं प्रथमं वा
इति चिन्तितम् । तत् पीनरुक्त्वापत्तेरुपेक्षितं ।

यद्यपि तन्वरदादौ लिङ्गान्तरप्रदर्शनाद्ये वणकात्तरमित्युक्तं
तदपि भाष्योक्तविचारि लिङ्गानुपपत्तेः पूर्ववर्णक एव प्रदर्शितत्वाद्-
युक्तम् । ८ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ गवामनयने एकपञ्चाधिकशतत्रयमुत्वात्मके अशोति-
यतं पूर्वः ‡ पक्षः तद्योत्तर मध्ये विष्टरान् । तत्र पूर्वभिन्नु-
पत्तेऽनियामणायं प्रथममहः चतुर्विंश द्वितीय चत्वारोऽभिप्लवाः
पङ्क्ता एकः षष्ठः षडहः समासः सद्द्वितीयः सष्टतयः सचतुर्थः
सपञ्चमः अयोभिप्लवा एकाहः त्रयः स्वरसामानः इत्यष्टाविंशतिरहानि
आद्याभ्यामहोभ्यां सह षडामाः गवामनयनप्रकरणे ब्रह्ममास्रलोचा-
वन्तरप्रकरणे च चतुःशतमेन्द्रावर्षिताः प्रगाथाः इतिद्युतं । तत्र-
तिस्रसु च्चक्षुःमानं उत हयोः प्रथमनेन इति चिन्ताया प्रागाद्यस्मरणात्

* कचित् पुस्तके अष्टौ इति न दृश्यते ।

† अष्टाक्षराण्येव शिष्यने इति क्वचित् पाठः ।

‡ पूर्व्य इति पाठान्तरम् ।

मुपात्त न च प्रकरणे च ऋच पठिता न वा प्रकृतोदाहरणवत् सामविधि, तत्र स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्या ऋचामानयनेऽपि सामानयने प्रमाणाभावः । अथ तत्र प्रगोतमन्त्रमाध्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रतया स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्येव सामानयनततोऽत्रापि तत एव सामप्राप्ते “साम्ना स्तुवोत” इति विधिवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । साम्ना स्तुवोत इत्यस्य अनारभ्याऽधोतत्वेन प्रकृतावानर्धक्षेत्रेणाऽनिवेशे सर्व्वे चैव विकृतौ अप्राकृतस्तोत्रविषये सामविधायकत्वोपपत्तेः ।

भाष्यकाराटिलिखनस्वरस्यादस्य विकृतिविशेषप्रकरणे पठितत्वाङ्गोकारे तु नाऽयं वस्तुतः सामविधिरपि तु स्तोत्रपदशक्तियाहक्याच्चिकप्रमिद्गुपोद्दलक मरुनुवाद एव अप्राकृतस्तोत्रविधिस्तुत्वर्थ एकत्वविधानार्थो वा इति ध्येयम् । एतदस्वरमादेव वर्णकान्तरम् ।—

कश्चित् कर्मविशेषे “अथ महस्रमानव” इति इयं ऋक् प्रगोता अप्रगोता च पठिता । पुनय “अथ महस्रमानव इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते” इत्यनेन विनियुक्ता सा । द्विविधाया पठितत्वात् द्विविधाऽपि विकल्पेन विनियुज्यते इति प्राप्ते—अप्रगोताया प्रमाणाद्य एव पाठः । नञ्जनवधारितस्वरूपाया सुख गान अर्थावशोधो वा सम्भवति । प्रगोतत्वेनाऽन्यार्थो प्रयोजनमपेक्षमाणा उपस्थाने विनियुज्यते इति मैव आह्वाना । योऽपि अप्रगोताया एव शाखान्तरे पाठः सोऽपि तत्पुरुषान् प्रति ऋक्स्वरूपज्ञानाय एव इति न शाखान्तरीयप्रमाणाख्यमस्कारविरोधः । ८ । २ । ६ ।

एव वा ॥ साममन्त्रप्रमद्वात् ऋग्यजुर्मन्त्रयोः स्वरच्चिन्त्यते । ते हि कश्चिदुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयरूपचातु स्वर्यण अधीता ।

च मातोवाहेतानां तृचानामान्नात् । अतएव तान्येकविंशति-
दिनानि षष्ठमासस्य चाऽऽद्यानि द्वादश इत्येवंत्रयस्त्रिंशत् मातावाहता
स्तृचा इति वाक्येन तेषु सतोवृहतीनां विधानं । एवञ्च षष्ठमास-
पर्यन्तं षष्ठा,पट्टहृषु अपि सतोवृहतीनां विधानं भाष्यकारलिखना-
दवगत्यव्यम् । शेषेषु त्वहःसु विशेषवचनाभावे तिस्रणां उष्णिहां
त्रिभिर्गायत्रोपादैः संयोगेन वृहतीत्रयसम्प्रादनम् । नतु काऽपि
ब्रह्ममामस्तोत्रे प्रागाथः ।

तदेतत् षष्ठसु माःसु वाहताः प्रागाथा प्राप्यन्ते इति लिङ्गं
द्वयोः प्रप्रथने उपपद्यते नतु तृचगानि क्रियमाणे भाष्यलिख-
नात् । अष्टोत्तरशतद्वयसंख्याकानामृचां षष्ठप्रागाथसम्प्रादकदर्शक-
न्यूनत्वादष्टनवत्यधिकशतावशिष्टानां षट्पष्टिस्ताचा भवन्ति ।
तेच समाधिकेषु मासेषु समाप्येरन् ।

तथा हि पूर्वोक्तरोत्या प्रतिमास दशदिनानां सतोवृहतोच्छन्द-
स्कत्वाद्द्विंशतिदिनानि अवशिष्टानि तानि मासवधेण षष्टिः
सम्प्राद्यन्ते । अवशिष्टानि षट् चतुर्थमासस्याऽभिप्रवृत्ततोपवर्णा-
ऽऽपादियानोति समाधिकेषु त्रिषुमासेषु समाप्तिः स्यात् । यदा तु
तुल्यन्यायत्वात् षष्ठस्यपि प्रागाथेषु च गानं तदा षष्ठदशनामृचां
न्यूनत्वात् अवशिष्टास्त्रिनवतिशत ऋचः, तामां तृचायतु षष्टिरेकाच
ऋगिति षष्ठाधिकै स्त्रिभिर्मामैस्तृचसमाप्तावपि एका ऋगवशिष्यते
इति तद्वैयर्थ्यञ्च । सब्ध्यालिङ्गानुपपत्तिः प्रागाथशब्दानुपपत्तियः ।

नचैकं तृचं षष्टित्वात्त्रत्यामृचं पुनरुपादाय अशिमऋक्
प्रप्रथनमेव किं न स्यात् इति वाच्यं “अन्या अन्या ऋचोभवन्ति”

पुनर्निर्णयकत्वं * तस्य च कादाचित्कत्वेऽपि मन्त्रनेयत्ववदेव स्वर-
नैयत्वोपपत्तिः । मन्त्रोच्चारणवदेव स्वरौच्चारणमिहेर्न स्वरानुमन्धान-
मात्रेण निर्णयकाशङ्का ।

तदेवं द्विविध, स्वरस्य क्रतूपयोगः प्रकरणादिना मिध्येत् ।
तत्र च विशेषरूपेण मृत्वा यज्ञप्रयोगे तानस्वरविधायिकया †
बाधात् सामान्यरूपस्य प्रकरणादेः प्रयोगवद्भिर्भूताद्यनिर्णयोपयोगित्व-
विषयतैव कल्प्यते । प्रयोगमध्ये विस्मरणादौ तु स्वरानुमन्धानेनैव
अर्थविशेषस्मरणम् ।

अथ च तानस्य अर्थविशेषोपयोगाभावेन अदृष्टार्थत्वेऽपि एकमन्त्र-
वृत्तित्वादेव वैस्वर्यादिबाधकता । इतरथा गुणानुरोधेन मन्त्रावृत्त्या-
पत्ते । अजपेत्यादिना तानपय्यदामाच्च जपादौ वैस्वर्यादिप्रति-
प्रभवः । जपा जपतिचोदनाचोदिता मन्त्राः न्यूङ्गाः शस्त्रेषु मन्त्र-
विशेषाः । ८ । २ । ६ ।

॥ सामप्रदेशे ॥ एव सामोहोपदृघात मप्रसङ्ग निरूप्य अधुना
सामोहो निरूप्यते । “कवतोपु रथन्तरं गायति” “यद्योन्या गायति
तदुत्तरयो” रित्यादौ यत्र सामातिदेश तत्र साम्न ऋगचराभि-
व्यक्त्यर्थत्वाद् यत्र भ्यानि योनी एकाराद्यचरमस्कारिका आर्द्धभाषादि-
रूपा गीति” श्रुता, तत्र स्थानान्तरं यत्रैवेकारपाठ उत्तरादौ तत्रैव
आर्द्धभावरूपा गीतिरुचितव्या । नतु प्रकृतस्यानपठिताचरान्तरं
कत्तव्या तत्र गीतिस्तदचराभिव्यञ्जकत्वामभवेन आरादुपकारकत्व-

* निषायकता इति क्वचिन् पाठ ।

† अरविषादकया इति क्वचिन् पाठ ।

अन्तिमस्य आख्यातस्य यच्छब्दोपरुद्धत्वेन सामविधायकत्वा-
भावाद् इयोरेवाऽप्राप्तार्थत्वादिना स्नेहत्वमिच्छयादृक्साम्नो * रुभयो-
रपि विधिः । अर्थाच्च तुल्यकार्यत्वविकल्पः । नचाऽसुरागमनेन ऋचो
निन्दितत्वात् कथं तद्विधिः निषेधैकवाक्यतां विना निन्दात्वस्यैवाऽ
प्रतीतेः । अतोऽत्यन्तदुराराध्यानां अपि ऋचा वशीकरणादिष्येक
वाक्यतया अस्य स्तुतित्वमेव इति प्राप्ते—

वाक्यभेदविषयमश्लेषविकल्पादिदोषमिषा यच्छब्दोपरुद्धस्याऽपि
न्निङ एव सामविधायकत्वं । नतु लृट्त्वेन सन्दिश्यो' । एवं च
साम्न एव इयं सर्वा स्तुति । ऋङ्निन्दाऽपि “न हि निन्दा”
न्यायेन विधेयसामस्तुत्यर्थे वा इति तस्याः प्रगीताया एव साधनत्व' ।
इदञ्चाऽधिकरणं—यत्र स्तोत्रान्तरप्रकरणे—साम तद्योनिरुत्तराय न
पठिता तद्विषयम् । इतरत्र साम्नां ऋचां च प्रकरणादिनैव अङ्ग-
त्वोपपत्ते सामविधिष्येयर्थात् ।

अतएव प्रकृतोदाहरणे—साम्नेति एकवचनोपादानात् एकमेव
साम सामवेदादानियम् । ऋक् च तत्र योनिरूपैव । “एक साम
वृचे क्रियते यद्योन्यां गायति” इत्यादेर्दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन
प्राकृततत्तत्स्तोत्रोद्यर्चामेवोद्देशेन अपाकति अपहृत्ते । क्रतु-
गत प्राकृततत्तत् स्तोमत्वादिगुणानुरोधात् तु एकस्या एव प्रगीताया
ऋचः तावद्धारमभ्यासः ।

नचैवं यथा प्राकृतस्तोत्रावान्तरप्रकरणे योनिरुत्तरा च आघ्राता
तत्रोत्तरयोः साम्नि प्रमाणाभावः । यत्र च संज्ञादिभिर्न स्तोत्रान्तर-

तत्रावशिष्टगौते नीपो यत्र वा ऋगक्षराधिक्यं तत्र गौतिविशेषस्या-
पत्तिरित्याद्यापद्यमानमपि न दृश्यति । ८ । २ । ७ ।

॥ स्तोभर्म्यके ॥ मात्रः कश्चिदंशऋगक्षराधिरुद्धः कश्चिच्च
स्तोभाक्षराधिरुद्धः । प्रजापतिहृदयादौ स्तोभाक्षराधिरुद्ध एव । तत्र
सामातिदेशे स्तोभानामप्यतिदेशो भवेन्नवेति चिन्तायां मात्र ऋग-
क्षराभिव्यक्त्यर्थत्ववत् स्तोभाक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वस्य तुल्यत्वाद् गुणात्-
रोधेन प्रधानभूताना ऋचामिव स्तोभानामपि नाऽतिदेशः । न च
स्तोभाना प्रायशोऽनर्थकत्वात् स्तोत्रमाधनत्वामन्भवेन निष्पूर्योजनाना
प्राधान्यानुपपत्तेर्गौतिकालपरिच्छेदकत्वेन गोत्यङ्गत्वान्तदतिदेशे
अतिदेशोपपत्तिरिति वाच्य । अग्निष्टपतीत्यादिभाष्यकारोक्त-
स्तोभाक्षराणां ऋगेकवाक्यत्वामन्भवेऽपि स्वातन्त्र्येणैव गुणाभि-
धानरूपस्तोत्रकरणत्वामन्भवेन ऋत्वादेवप्राधान्योपपत्तेः येषामपि
हुंफडादि स्तोभाक्षराणामर्थशून्यत्व तत्राऽपि तदुच्चारणस्यादृष्टद्वारास्तु
ष्ठानमादेश्यात् प्रधानऋगङ्गत्वं प्रकरणादिना स्तोत्राङ्गत्वमेव वेति न
सामाङ्गत्वकल्पनावसरः । नच मात्रोवाद्दृष्टार्थत्व स्तोभाना वेत्यत्र
नियामकाभावः । मात्रोऽंशे अदृष्टार्थत्वमंशे चदृष्टार्थत्वमित्येवं-
विधवैरूप्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते यथायज्ञोयेन स्तुतोते-
त्वाद्दौ तत्र तत्र मात्रा भामान्यतो विशेषतश्च विनियोगस्यैव निया-
मकत्वेन सामोच्चारणस्यैव तदंशेऽदृष्टार्थत्वं स्तोभानां त्वर्थशून्यानां
गौतिकालपरिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वमेव अन्यथा हि मात्रःप्रकरणादि-
नैव मर्षस्याऽपि विवक्षितायेत्वनामे विनियोगविधिवैयर्थ्यापत्तिः ।
अतो विनियोगवशेन भट्टितिप्रयोजननामे द्वारभूतादृष्टस्याऽपि तत्रैव

कचित् तत्र प्रचयवर्जं वैश्वर्येण । तत्रोभयोरपि गीतिप्रकारवद्
विकल्प एव ।

न च “तानो यन्नकर्माणि अजपन्यंस्वसामसु” इति स्मृत्या
तानस्वरस्य विहितत्वात् उभयबाध इति वाच्यं श्रौतानामध्ययन-
विध्यध्यापितानां स्वराणां पाठादिना तत्तत्कत्वपूर्वसाधनोभूत-
मन्त्रवृत्तित्वस्य प्रबलप्रमाणप्रमितत्वेन स्मृत्या बाधयोगात् । अन्यथा
“अग्निर्मूर्द्धा” इत्यादोनां स्मृत्या नवयद्वाङ्गर्भीभाचने विनियोगात्
क्रमादिना आग्नेयाद्यद्गतत्वानापत्तेः ।

नचैवं नवयद्गोमाङ्गत्वानापत्तिः । सौर्याकाङ्क्षयेषु नवयद्-
गोमाकाङ्क्षयैव वाक्येन विनियोगोपपत्तः । प्रकृते तु श्रौतस्वरविरो-
धात् तानस्मृतेरप्रामाण्यमेव इति प्राप्ते—

श्रौतस्य स्वरस्य अध्ययनविधिना अध्यापितस्य प्रयोजनापेक्षया
“यद्यच्चक्रुयात् तत्तत् कुर्यात्” इत्युपबन्धेन प्रकरणादिसहस्रत-
मन्त्रवृत्तिपाठेन च प्रयोजनद्वयमवगम्यते । एवं तावत् प्रयोगकालात्
पूर्वमेव अर्थविशेषनिर्णायकत्व । न च मन्त्राणां प्रयोगकाल एव
अथस्मारकत्वात् पूर्वमर्थविशेषावधारणाभावेऽपि बाधकाभाव,
विध्यवगतस्याऽपि अर्थविशेषस्य प्रयोगकाले मन्त्रप्रतिपाद्यत्वसन्देहे
प्रयोगप्राप्तभावभङ्गापत्तेः । अतस्तदर्थं प्रयोगाद् वहिरेव मन्त्रार्थ-
निर्णयाय—“बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद” इत्यादिस्वरीपयोगः ।
अपरञ्च * पूर्वमवधारितस्याऽपि अथस्य प्रयोगमध्ये विस्मरणे

प्रयोजनवत्त्वमात्रेण स्वाध्यायविधेरुपयोगः । नहि वेदत्वावच्छेदेन
प्रामाण्यमिति राजाज्ञा वेदोन्मिलो धर्ममूलमिति मूलपदस्य जन
कत्वज्ञापकत्वोभयसाधारण्येनाऽप्युपपत्तः । ८ । २ । ८ ।

॥ धर्मस्य ॥ तदेव त्रिविधस्याऽप्युहस्य प्राकृतदेवतादिस्थाना
पत्र एव वैकृतदेवतादीं प्रसक्तं स्थानापत्तिरिदानीं निरूप्यते । तत्र
मूले तत्कार्यकारित्वरूपा स्थानापत्तिमङ्गीकृत्य तस्या पञ्चविधत्व
मुक्तं । यद्यपि च सर्वत्रविधिरेव स्थानापत्तौ बोजः । तथाऽपि तत्सह
कारीणि पञ्चेति पञ्चविधत्व प्रत्यक्षादनुमानाच्छ्रुतस्वगच्छात् प्रति
पेधानुमितस्वगच्छादभावे विध्यनुमितप्रतिषेधकल्पितस्वगच्छादिति ।
तेषाञ्छोदाहरणानि नैवारयकुरिति नैवाराणां ग्रीहकार्यकारित्व
प्रत्यक्षात् । न च नैवार इति विकारायतद्धितरूपस्वगच्छादेवतदिति
शङ्क्य तस्य मन्वन्धमामान्यवाचित्वनाऽप्युपपत्तौ चरौ नैवारविकृति
त्वस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात् । तथा नखावपृतस्य र्भवतीत्यत्र नखानामुलू
खलमुपलस्थानापत्तत्वमनुमानात् नखानां हि श्रवणवनामेव प्रत्यक्षेण
कार्यमवधार्यते । उन्मुखलमुमनयोद्यावघातः । श्रवणवनावघात
योश्चैकवितुपीभावकार्यत्वात्तत्माधनयोरपि एकवितुपीभावप्रयो
जकत्वमनुमेयमेव । तथा पाशकचातुर्मास्यपु परिधीं पशुं निवृ
ञ्चोते"ति श्रुतस्य परिधीरूपकार्यकारित्व श्रुतस्वगच्छादव नञ्चवा
प्राकृतनियोजनान्तरविधिर्विशिष्टविध्यादिगौरवापत्तेः । तथा न
गिरागिरेति निपेधानुशादवलाङ्गिरापदकार्यवाचि स्वगच्छानुमाने
नैरापदस्य गिरापदस्थानापत्तत्व तथा मस्थिते पडहेमध्वाशयेऽष्टत
वैत्यचपडहाभावे मध्यशनविधिना पडहप्रतिपधमनुमाय तेन पडह

प्रसङ्गात् । आर्द्रभावो हि प्रकृतौ अवर्णद्वर्णात्मकस्य सम्यच्चर-
स्यैकारस्य विशेषरूपसंस्कारार्थः । न हि एकारो नाम वर्णान्तरं
प्रमाणाभावात् अपि तु स्मृतिसङ्कृतप्रत्यक्षेण अवर्ण इवर्णात्मक एव ।
अतश्च तद्विशेषकस्य आर्द्रभावस्य तत्स्थानपठिताच्चरान्तरविश्लेष-
कत्वामश्रवाद् यदैवोत्तरादावेकारः तदैव आर्द्रभावः कार्यः ।

यद्यपि च अयं विश्लेषादिरूपः संस्कारो नाऽर्थाभिधानोपयोगि
तथा दृष्टार्थस्तद्द्वारतिरेकेणैव सम्यच्चरेणाऽर्थाभिधानस्य जायमानत्वात् ।
तथाऽपि गानमस्कृतमन्द्रजन्यगुणाभिमानव्यक्तेरेव स्तोत्रतया स्तोत्रत्व
मिदमयंतयैवोपयुज्यते ।

नचैवं न विश्लेषादिरूप एव संस्कारः प्रमाणाभावात् अननु-
गमाच्च । न हि विश्लेष एव मर्ध्यत्र संस्कारः “एव ऐई इत्यतानि
तानव्य”मिति स्मृत्या इर्दकारयोरपि तालव्यत्वात् “तालव्यमार्द्र
यद्दृहि”मिति स्मृत्या च तत्राऽपि आर्द्रभावविधानेन तत्र सम्यच्चरत्वा-
भावेन विश्लेषासम्भवात् । अतः सर्वानुगता वर्णान्तरागमेन
पूर्वाच्चरपरिन्नाप एव संस्कारः स्तोत्रत्ववटकः । तस्य च
एकारस्थाने स्थितवर्णान्तरेऽपि सम्भवात् नोहनिहिरिति वाच्यम् ।
तथात्वेऽपि संस्कार्यतावच्छेदकस्यैकारत्वस्य चरान्तरैवभावेन
कहोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु परिलोपाख्यसंस्काराङ्गीकारे श्रुतस्य वर्णस्य स्तोत्र-
माधनत्वानापत्तेर्लोपस्य काऽपि संस्कारत्वादर्शनाच्च विश्लेषादिरेव
सामगप्रमिहोऽननुगतोऽपि संस्कार इति मिह ऊहः ।

एवञ्च प्रधानभूतात्तरादिक्रमघरानुरोधेन यत्र ऋगचरात्पत्वं

भावात् मत्थपि तद्विवर्त्तकत्वे इरापदस्य नैव तत्कार्यापत्तिरित्युक्तमिव ।

पञ्चमेऽपि मत्यामपि षडहादिकार्यापत्तौ अभावे विधिनैवाऽऽप्त्यादिना तदकरणे स्वशब्दमात्ररूपनया तत्कार्यं मध्वगनादिविधुपपत्ते प्रतिषेधानुमानवैयर्थ्यम् । अतो मूलोक्तप्रकारानुपपत्तेरेव वाच्यम् । यस्य पदार्थस्य येन रूपेण यादृगपदाकाङ्क्षापूरकत्वं तेनैव रूपेण तस्यास्तत्प्रदृशाया वा भावनायास्तादृगकाङ्क्षापूरकत्वं यस्य पदार्थस्य तस्य तत्पदार्थस्यानापन्नत्वम् । अस्ति चेद ब्रह्मवर्चमादीनां स्वर्गादेर्हि येन रूपेण भाव्यत्वं करणत्वादिना किमस्य भाव्य करण वित्वादिभावनाकाङ्क्षापूरकत्वं प्रकृतौ तेनैव रूपेण तद्भावनाप्रदृशायां मीर्यादिभावनाया ब्रह्मवर्चमादिस्तादृगकाङ्क्षापूरकत्वात् स्वर्गादिस्थानापन्नत्वमिहि ।

मीर्यस्य चाऽऽनेयस्थानापन्नत्वं नोवारनत्वादोनाच्च किमस्य प्रदेश प्रकृतिदृश्यवैतुथमाधनोभूतक्रियाभाधनत्वस्यैवमाद्याकाङ्क्षापूरकत्वं तेन तेन रूपेण ब्रह्मिभुमनादिवदेव समानमिति तत्स्थानापन्नत्वमिहि । षडहस्य च येन रूपेण यस्यामिव भावनाया यादृगकाङ्क्षापूरकत्वं तस्यामिव तेन मध्वगनस्यति तस्याऽपि तत्स्थानापत्तिरुक्त्वाचिन्त्या न विरुध्यते ।

इदृगस्थानापत्तिघटकश्च भाव्यत्वादिकं रूपं पञ्चधाऽवगम्यते । क्वचिदनुमानात्, क्वचिच्छक्त्यगम्यात्, क्वचिज्ञाच्चणिकात् क्वचित्प्रतिषेधानुमितात्, क्वचिदभावविध्यनुमितात् । तत्राद्योदाहरणनीवारा । अनुमानप्रकारस्य नोवारा प्रदेशचरप्रकृतिभूता

भट्टितिकल्पना नतु स्तोत्रेषु स्तोत्रादिरूपहारिसम्बन्धकल्पनमापेक्ष-
त्वात् । अतः स्तोत्रानां गौत्वङ्गत्वात्तदतिदेशेनाऽतिदेशोपपत्तेन
तदंशस्य लोपाद्योन्यथाभावः । अर्धवत्स्तोत्राक्षरिषु तु ऋगक्षर-
वदेव स्तोत्राद्युपयोगोपपत्तेर्नीतिरेव तदङ्गत्वमिति तु प्रतिभाति ।
अतएवाऽनयकस्तोत्रेषु ऋक्सत्वे मात्र आययिकसत्त्वं तदभावे तु
शुद्धादृष्टार्थत्वमेव । ८ । २ । ७ ।

॥ अधिकं ॥ प्रसङ्गात् स्तोत्रमलक्षणमुच्यते । ये ऋगक्षरिभ्य
ऋगर्षाभिधानोपयोगिभ्योऽधिका ऋगक्षरविलक्षणत्ववर्णासौ स्तोत्राः ।
अत्र ऋगक्षरिभ्योऽधिकत्वेऽपि चान्द्रिष्वान्द्रिरित्यभ्यासे ऋगक्षरविल-
क्षणत्वाभावादन्यं विशेषणम् , अग्नार्त्वादिविकारे ऋगक्षरविल-
क्षणत्वेऽपि आधिक्याभावादाद्य । वस्तुतस्तुविलक्षणत्वस्यार्थानभिधाय
कत्वरूपत्वे अर्थाभिधायकेषु अग्निष्टपतीत्यादि स्तोत्रेष्वभ्यासेरन्यस्य च
विनक्षणत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्यथाभियुक्तानां स्तोत्रा इति प्रसिद्धिस्तौ
स्तोत्राः । स्तोत्रत्वञ्च मन्त्रत्वादेवदेवाखण्डोपाधिरिति न शक्य-
तावच्छेदकाप्रसिद्धिः । अत्र च येष्वर्थवन्त स्तोत्रास्तौ वा ऋक्सम्ब-
वदेवगुणिनिष्ठगुणाभिधानजनकत्वादेव प्रामाण्यं गुणाभिधानस्य
चाऽदृष्टार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य स्वतःप्रमाणत्वाद्दोषाभावेन चाऽप्राणायोगा-
द्विषयमिदं प्रमात्वाविघातो ऋग्वदेवताऽनुपपन्नः । यदि तु देवता-
विरहाद्विषयमभियुक्तत्वात्पर्यविषयोभूतस्यैवाऽयस्य सिद्धिः । प्रकृतं
तु सदृष्टान्तं गुणाभिधानस्य अदृष्टार्थत्वात् तात्पर्यकल्पना । अदि
तु आहार्यज्ञानजनकत्वमेव । तदाऽस्तु पदायविषया प्रामाण्यं
अनर्धकस्तोत्राक्षरवत् । अथवा सर्वदेवतादिस्थले प्रामाण्याभावेऽपि

न
त
श
त
दि
ति
त

पत्तिस्त्रयाऽपि न परिधौ यूपधर्माः । मत्वपि परिधिः पशुनियोजन
प्रति सप्तम्याऽङ्गत्वे पुरोडागकपालन्यायेनाऽग्निपरिधानप्रयुक्तम्वैव
परिधिः पशुनियोजनशेषत्वेन तत्प्रयुक्तत्वाभावाहर्माणाञ्चाऽपृथ्वीय-
पशुनियोजनप्रयुक्ताधिकरणार्थत्वेन तदप्रयुक्ताधिकरणं परिधावमभ-
वात् । न च गौरवेण प्रयुक्तत्वस्य नोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशः ।
शेषत्वमाधनत्वमस्वन्धित्वाद्यपेक्षया प्रयुक्तत्वम्याऽपि तदघटितत्वेन
नघृत्वात् ।

किञ्च । अदृष्टघटिते यूपस्वरूपे वैद्यर्थाभावाहर्माणां ऋटना-
दीनां युगेत्पत्त्यर्थमेव नत्वपृथ्वीयमाधनविशेषार्थत्वमाधानवत् ।
न च परिधौ यूपत्वमस्ति । तद्धि दृष्टादृष्टमस्कारममुदायो वा
भ्यात्तावत् मंस्कारजन्यादृष्टान्तरं वा तद्विशिष्टं काष्ठं वा । सर्व्वथा
परिधौ न तत्प्रभवः । परिधानप्रयुक्तधर्माणामपि मत्वक्त्वादीनां
तत्राऽवश्यकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन लोपणादीनां यूपधर्माणां बाधावश्यं
भावेन तावत् मंस्कारममुदायामभवात् । नहि यूपशब्दः प्रत्येकमेकैक-
मंस्कारवाचो अनेकगणिकल्पनापत्तेः । कतिपयमंस्कारयुक्ते यूप-
शब्दप्रयोगाभावाच्च । यूपं छिनत्तोत्यादेस्तत्तत्प्रत्येकं यूपं म्या-
दयेदित्यर्थाङ्गोकारेण ममुदायादिवाचित्वेऽप्यपत्तेः । अन्यथा
एकैकमंस्कारम्याऽपि यूपत्वे तज्जनकच्छेदनादीनां विकल्पापत्तेः ।
अतोयूपोत्पादकानां धर्माणामर्थान्लोपादेव परिधावमभव इति
प्राप्ते न तावत् म्यानोपपत्त्यमभवः । मत्वपि नियोजनान्तरविधौ
प्राकाशाध्वर्य्युदानवत् प्राकृतनियोजनकार्य्यं एव तद्विधानेन
तदुपपत्तेः ।

वाचिस्रग्दानुमानेन पडहस्यानापन्नत्व मध्यगनादे । इदंश्च
 भाष्यकारोक्तमपि कृत्वाचित्तयोदाहृतमिति मन्तव्य । पडहसमा
 स्युत्तर तदङ्गत्वेनाऽत्र मध्यगनविधानेन पडहाभावे मध्यगनविधी
 प्रमाणाभावात् खिरादाहरणन्तर तु सृष्ट्यमित्युक्तं अथ प्रतिभाति ।
 न तावत्तत्कार्यकारित्व तत्स्थानापन्नत्व ब्रह्मवर्चसादिकत्वस्य
 सौख्यैदिककरणस्य च स्वर्गाग्नेयादिकार्यकारित्वभागेन स्थाना-
 पत्त्यनापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । “अगन्मसुवधि”त्यादीं यागानुमन्त्रणादी
 चोद्धानापत्तिः । “सूर्यस्याऽह देवयज्यये”त्यादियागानुमन्त्रणे यज्यापदे
 पदान्तरप्रक्षेपरूपभाक्ताहाभावेऽपि यागान्तरपरत्वेन अन्यथाभावा
 त्कस्य मुख्यसौख्यस्य तादवस्थ्यात् । चरुनोवारनखादोनामवा
 न्तरकार्यभेदेन स्थानापत्त्यनापत्तेश्च तयोदाहरणान्यप्युक्तानि ।
 तथा हि नोवाराणां चरुवशेषजनकत्वस्याऽन्यव्यतिरेकाभ्यामनु-
 भेद्यत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि माधनसमानाधिकरणत्वात्
 भावप्रतियागित, नवच्छेदकत्वादिरूपप्रत्यक्षायोग्यपदाथघटितत्वात्
 टितजनकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षं सम्भवति । अलौकिकप्रत्यक्षं
 नखादिष्वपि तुल्यं । किञ्चैव नखेष्वपि उलूखलमुसलप्रयोज्यविषुषी
 भाष्यप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः ।

द्वयोदाहरणेष्वपि यद्यपि परिधेः पशुनियोजनमाधनत्व श्रुत,
 तथाऽपि नियोजनस्य यूपोपयत्वं न श्रुतमिति न यूपकार्यकारित्वस्य
 श्रुतस्यशब्दगम्यता ।

चतुर्थं तु गिरापदस्याऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वाभावेन तत्कार्य
 सैवाऽप्राप्तहरर्थाभिधानमात्ररूपकार्यस्य च गोत्यादिधर्मशास्त्रकत्वा

इयम तद्विधाने वाक्यभेदात् । उच्छ्रयणादेनान्तु अग्निमग्नाग्नाये
नात्पद्मपुष्पमस्कारकत्वादपर्वमाधनोभूत पशुनियोजनाधारत्वन्नक्षणा
वश्यभावेनाद्युपे परिध्यादावपि प्रास्युपपत्ति । उच्छ्रयणमात्र पर
मर्थलोपादाना निवृत्तते । नचैध युपायाऽज्यमानायेति मन्त्रे ऊहा
पत्ति । भवन्तऽपि ममानत्वात् । परिधये अज्यमानायेत्याद्यूह
स्त्रेष्टापत्तैव सुपरिहरत्वाच्च । सूत्रस्य चोहपरत्वेनापि व्याख्यात
मभावात् । ८ । २ । १० ।

॥ पराथ ॥ अशुद्धिताष्टा दधिशृतयो प्रदानाश्रुत्वात् प्रदयधग्ना
स्तावद्दोहादयो भवन्त्येव । तदुल्लस्यपणमाधनत्वस्याऽपि तु मह्यप
यतोति विधिवन्नेनाथमिहत्वादमत्यपि तत्प्रयुक्तत्व तच्छेषत्वे वा
माधनत्वमन्वधनपूज्यमन्वन्धियपणमन्वन्धित्वस्य मत्त्वाद्दधिशृतया
प्रणीता धन्ना अप उत्पवनपणयनादयो भवन्ति न हि धन्ममन्वन्धे
उद्देश्यस्याऽपूज्यशेषत्वमपि प्रयोजक गौरवात् अप तु शान्त्रस्य महा
विषयत्वमिहो अपूर्वमन्वन्धित्वमेव । अतएवाऽगन्तेत्यादिमन्त्रस्याऽप्य
पूज्यमाध्यफलार्थत्व म च मन्वन्धप्रकृते यपणमाधनताव्य ममस्येव ।

ननु दधिशृतयोस्तण्डलयपणमाधनत्वेऽपि न प्रणीताधन्नाप्राप्ति ।
प्रणीताना हि मयवनायत्वेन विनिय मात् । प्रकृते च मयवना
भावेन तदनुपपत्ते । अतएव मौर्यादिचतुर्विध विहितरूपणावाका
भावात् कपान्ततद्वन्निति वत् मयवनाभावात् प्रणीतातद्वन्न
निवृत्तिरवति चेत् । प्रणीताना वाक्येन पिण्डमयवनमाधनत्वा
श्रमेऽपि आनुषङ्गिकवृत्ति पाकमाधनत्वस्यापि मत्त्वात् मौर्यादि चरो
प्रकृते च प्रणीताधन्नापि पत्त । कृत्वाचित्तया चाऽय विचार । इयध

चर्चन्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवत्त्वे सति समवायित्वात्
 सामान्यमुख्याया मृत्पिण्डवदिति न खेष्वपि चैवमेवाऽनुमान-
 प्रकारो बोध्यः । नन्वा वैतुष्यप्रयोजका वैतुष्यान्वयव्यतिरेकानुविधा-
 यकान्वयव्यतिरेकवत्त्वात् । कुलान्पितृदण्डादिवदिति । द्वितो-
 योदाहरणन्तु परिधिरेवायुषीयत्वस्य शतशब्दगम्यत्वाभावेऽपि
 परिधिजन्यत्वस्य तद्व्यवहारात् । तृतीयोदाहरणं ग्रहमयं वर्तिरित्यत्र
 वह्निपदेन तत्कार्यसंज्ञकत्वात्तराणां वर्तिरित्यनापन्नत्वम् । चतुर्थो-
 दाहरणं “वृषकर्मोमस्यस्तय” इत्यादि ऋचा प्रकृतौ वह्नियवमानस्तोत्रे
 कृतकार्याणां उपह्वयास्यविकृतौ अतिदेशेन प्राप्तौ “न सोमेति
 ब्रूयादिन्द्र इति ब्रूयादि”ति निषेधानुवादवन्नेन्द्रपदस्य सोमपद-
 स्थानापन्नत्व एव “न मित्रस्येति ब्रूयाद्यज्ञस्यति ब्रूयादि”त्याद्यापि
 वैकृतमुदाहर्त्तव्यम् । पञ्चमं तु निषेधकल्पनाभावेऽपि कृत्वाचिन्तया
 तदेव । स्थिरोदाहरणन्तु “यदि मन्वाय दीक्षिताना माऽपुन्रतिहासित्
 सोममपभज्य विश्वजिता यजेत । य मन्वायाऽश्रुते स विश्वजिता यजे
 तित्यादौ सामाद्यभावे वेदान्त्यंश्चादौ बोध्यम् । अत्र च स्थानापत्ति-
 मत्त्वेऽपि न मन्वादिधर्मप्राप्तिः । अत्रापि चायामद्रघटितनाह्वयस्यैव
 पुरस्मृत्तिकत्वेन स्थानापत्यतिदेशापेक्षया चोदनास्तिङ्गान्तिदेशस्य
 शक्यवत्त्वात् । ८ । २ । ८ ।

॥ तदुत्पत्ते ॥ परिधीं पुनराचिष्य समाधोयते न परिधेर्युष्-
 स्थानापन्नत्व “परिधीं पशुं नियुञ्जते”त्यत्र परिधिर्नियोजनानुवादेन
 विधावतिप्रसङ्गात्पत्तेः । पशुनियोजनानुवादेन विधो विधिष्टो-
 हेशात्तेर्नियोजनान्तरस्यैवाऽप्राप्ततस्य विधेयत्वात् । अन्तु वा स्थाना-

इमेषु रथन्तरोपादानं केषुचिद्बुद्धत इति प्रतिनियतनिवेशाद्व्यन्त-
त्वादि विवक्षया धर्मोऽथवस्येत्यप्यपास्तम् ।

नचैवमपि रथन्तरादिमोते. ऋगन्तररुच्यंशस्य दृष्टार्थत्वेऽपि
स्तोभाचररुच्यंशस्यादृष्टार्थत्वात्तददृष्टयोश्च गोतिभेदेन भेदात्तत्तदपूर्वं
साधनत्वलक्षणया धर्माणां प्रकृतौ न साङ्ख्यं । कण्ठरथन्तरस्य रुच्यंश-
न्तरस्याऽनापन्नत्वेन तद्वत्स्तोभाश्रितगीत्वशस्य प्राकृतस्तोभाश्रित
गीत्वशजन्यादृष्टार्थत्वेनैव हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन कल्पनात्तत्रापि
धर्मासुप्रपत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि ऋगन्तराधिरुदगीत्वश
उधैमुच्चादिरुपधर्मोमादृश्यस्याऽनिवारणात् । न च तथाऽपि मामदृष्ट-
जन्यनियमादृष्टभेदात्तत्रियमादृष्टसाधनत्वस्यैव च तत्तदर्थं विधा-
युद्देश्यतावच्छेदकत्वात् कण्ठरथन्तरं च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन
तद्भेदाभावात् साङ्ख्याद्यनापत्तिरिति वाच्यम् । नियमादृष्टस्य
नियमजन्यत्वेन मामजन्यत्वाभावात् । तज्जन्यत्वेऽपि वा दृष्टप्रयो-
जनस्यैवाऽऽधाराभिश्यक्त्यादे पुन स्फूर्तिकतया साधनतद्वर्गप्रयोजक-
त्वेन नियमादृष्टस्य तत्प्रयोजकत्वाभावात् इतरथा कण्ठरथन्तरावपि
अवघाततद्वर्गस्यऽपत्तिरिति प्राप्ते— नचपि स्तोत्रद्वयजन्यापूर्वको अवा-
न्तकार्यभेदाद्वावस्यामिति । तथा हि स्तोत्रत्व तद्व्याप्यवैजात्यं वा
न तावत् प्रतिगुणाभिधानशक्तिवित्यान्त द्वादशस्तोत्रत्वानुपपत्ते ।
अपि तु तत्तत्स्तोत्रगुणाभिधानशक्तिषु व्यामज्यहंति । तामाश्च
न योगपद्य शक्तित्वात् क्रमिकत्वात् । अतस्तत्तद्गुणाभिधानेभ्यः
संस्काररूपाण्यदृष्टानुत्पद्यन्ते तैश्च सकलगुणसमूहान्मन्त्रनात्मिका
तत्तद्विजातोऽस्तोत्रत्वावच्छिन्ना अभिधानशक्तिरकोत्पद्यत इति

वस्तुतस्तु यावदतिदेशेन प्राप्यते तावत् पूर्वमेव परिधि-
विशिष्टप्राकृतनियोजनस्यैव परिधिप्राप्तिफलकतया पशूद्देशेन विधा-
नोपपत्तेः व्यानापत्त्यविरोधः । तच्च धर्मासम्भवः । उद्देश्यस्वरूपे
यानर्थक्यप्रसक्तौ शास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्धयं अपूर्वसम्बन्धित्वस्यै-
वोद्देश्यताघटकत्वात् सम्बन्धत्वञ्च सम्बन्धाविति प्रतीतिभाषिकाः-
सकनतत्त्वसम्बन्धत्वव्यापकोऽखण्डोपाधिरूपो धर्मः । तेन तत्तत्-
सम्बन्धान्यतरत्वरूपतया सम्बन्धत्वस्य न गुरुभूतत्वमङ्गलम् । वक्ष्यते चैत-
द्देश्यत्वादिमन्वस्याऽपूर्वार्थमुत्तराधिकरणे ।

यत्तु च्छेदनादौनां यूपोत्पादकतया नाऽयूपे परिधौ धर्मप्राप्तिरिति,
तत्र पार्थसारथिः । तदुक्तरोत्थैव यूपशब्दस्य दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदाये
शक्तिः । नतु तावत् संस्कारजन्मादृष्टान्तरे परमाणाभावात् । तावत्
संस्काराणामेव च नियोजनाङ्गत्वम् । अतएव परिधिखलेवाख्यादौ
कतिपयधर्मवाधेऽपि धर्मान्तरकरणं नाऽनुपपद्यमिति । तत्र । समु-
दायस्यातिरिक्तत्वे तस्यैव नियोजनाङ्गत्वापत्तेः संस्काराणां समु-
दायोत्पादकत्वापत्तौ परिध्यादौ तदभावेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेः ।
अनतिरिक्तत्वे शक्यतावच्छेदकभेदेनानेकशक्तितादवस्थ्यात् । इत-
रथा . नक्षत्रोच्छेदापत्तेः । अतो लाघवादाङ्गवनोदिपदवदेवा-
दृष्टान्तरे तद्विशिष्टकाष्ठ एव वा यूपपदस्य शक्तिः । तच्चादृष्ट-
नोच्छ्रयणाक्षतादिमनसंस्कारजन्य अपि तु यूपान्वाद्यङ्गच्छेदन-
जोषणाष्टामोकरणजन्यमिव । अतएव याज्ञिकानां दीक्षाकाले ताव-
तामेवाऽपकर्षः । युक्तञ्चैतत् "दीक्षासु यूपं च्छिनत्ती"त्यत्र यूपोत्-
पत्त्यनुवादेनेव दीक्षाकालविधानात् । इतरथा यूपच्छेदो

नैव तज्जनकत्वम् । न च मामघीवशादजात्यद्वयावाच्छ्रयोत्पत्तिः, निमोननादेरपि मामघीत्वमभ्यादकतया ऋक्माममाद्यस्य तदभावात् । न च मग्नीननादेरपि ममुच्चय मग्नीननादिममुच्चयमामघोमत्वाद्देजात्यद्वयावाच्छ्रयोत्पत्तिस्तदुत्पत्तो च प्रयोजकमत्वात् मग्नीननादिममुच्चय इति इतरैतरात्ययत्वात् एकशक्ती जातिद्वयाद्वाकारे माद्वयप्रसङ्गाच्च । अत मग्नीननादानामैच्छको विकल्प एवेति । ८ । २ । १३ ।

॥ उभयमास्त्रि ॥ यत्र ममवगोमवश्येनादौ वृहद्रथस्तरयो प्रकृतौ विकल्पे प्राग "उभे वृहद्रथस्तर भवत" इति श्रुतम् । तत्र यस्मिन् तावदेक पृष्ठस्तौत्र मात्रारेव च तस्मिन् विकल्पस्तदाऽनेन वचनेन तयो ममुच्चयमात्रविधानादेकस्मिन्नथ मत्तदशस्तौमके पृष्ठे अंगत मामदय तत्र च व्यवस्यता एव तत्तद्वर्मा । यदा तु प्रकृता एव पृष्ठस्तौत्रद्वय वैकल्पिक इह च तयोरेव वृहद्रथस्तरपदलक्षितयो ममुच्चयस्तदा तत्तत्स्तौमकेपृष्ठद्वयस्य प्रत्येकमत्तदशस्तौमकेस्य करणा हर्माणा व्यवस्यैव । नञ्चत्वेकैकार्यं ममुच्चितम् । चद्वयविधानेन केकैकार्यं उभयविधानादुभयत्रोभयधर्मा स्यु । विशिष्टविधिगोर वादप्राकृतकार्यतापत्तेश्च । यथावस्थितयोरेव ममुच्चयमात्रविधानाङ्गीकरणात् । अतस्तत्तत् मास्त्रि तत्तद्वर्मा एव मग्नीननादय । नैमित्तिकग्रहाप्रतानियमस्तु मत्वपि नामदये तयोर्विरोधित्वाभावेन निमित्तत्वाभावाच्चभवतीत्युक्तं कान्तुमे । अत्र च पृष्ठद्वयजन्यापुर्व्वस्यैकजातीयत्वऽपि ममुच्चयानुराधेन व्यक्तिद्वयोत्पत्तिरिति ध्येयम् ।

इदञ्च पृष्ठद्वयममुच्चयोदाहरण ममवगोमवादिरूप मूलं कृत्वा

पशोताधमीपाति मत्पय्यर्कमात्तरत्वेदधिनृतयोराग्नेयहवि यवण
साधनत्वस्य नैमित्तिकसहयवणप्रयुक्तत्वे नैमित्तिकतुल्यत्वात् फलचम
मन्यायेन स्थानापत्तौ न तु ब्रोहियवन्त्यायेनेति ध्येयम् । ८ । २ । ११ ।

॥ एकार्थत्व ॥ ज्योतिष्टोमि“पुष्टं स्तुवत” इत्यनेन षट्पुष्टस्तोत्राणि
विहितानि । तत्र बृहद्रथन्तरमामसाध्यशोर्बृहद्वा रथन्तर वा पुष्ट
भवतीति वचनाद्दिकल्प । तथा नोधसस्यैतसाध्यगोरपि । तथा च
नियतानि चत्वारोऽथादि चित्राधिकरणे कास्तुभे स्पष्ट । तत्र च रथ
न्तरपुरस्कारेण केचिदग्नी विहिता । रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्भोले-
नोच्चैर्गैयमित्यादय । केचित्तु बृहत्पुरस्कारेण बृहति प्रस्तूयमाने
ममुद्र मनमाध्ययेदुच्चैर्गैयमित्याद्या । अत्रोभयत्रापि मान्त्र शेषित्व
मेव न तु निमित्तत्व उच्चैस्त्वादिप्रायपाठात् । ते किमुभयत्राऽपि
सङ्गीर्णा उत व्यवस्थिता इति विन्ताया मत्पयि स्तोत्रभेदे तज्जन्या
दृष्टस्य नाशवादेकजातीयस्यैव कल्पनादेकापूर्वसाधनोभूतार्थत्वेन
धर्माणासवधातादिवत् सङ्कर । नहानयो प्रयाजानुयाजवत् समु
द्ययो येनाऽदृष्टवैजात्यमावश्यक स्यात् । अतएव विकल्पवचनस्याऽपि
अदृष्टत्वे एव तात्पर्यमित्यपि सुवच । अतश्चाऽपूर्वस्यैकत्वात्तत्तत्
स्तोत्रमाश्लोच स्वरूपेण प्रवेशाद्युक्तो धर्मसङ्कर । अतएव रथन्तरस्य
“अमित्वाशूरं”त्वस्यामुत्पन्नत्वेन शूरादिप्रकारस्य “बृहत्तयत्वा
मिह्विहवामह” इत्यस्यामुत्पन्नत्वेन आवाहनादिप्रकारस्य च भेदेऽपि
न प्रवेश । अप्य ऋक्साधनताप्रकारत्वेन मामसाधनताघटकत्वा
भावाच्च न हि ऋगर्थभेदाऽपि साश्लोऽवराभिव्यञ्जकता भिद्यते कथं
रथन्तरे प्रकारद्वयस्याऽप्यभावेन धर्मासाधनतापत्तौ । अतएव केपुचि

त्वात् तस्य चाऽमस्कार्यत्वादारादुपकारकयोर्युक्तपदानिदेश । यदि तु कालस्याऽपि कर्माङ्गतयोपयोगात् स्मृतिबलेन सर्वदादो अतस्याऽपि पुनरकालकत्वसम्भावनानिमित्तकाग्रहापरिहारार्थं कर्मवदेव स्मरणोपपत्तेः सामवायिकत्वलाभाय कालसंस्कारत्वमित्यत । तथाऽपि विज्ञतो तत्कालोनायामतिदेशे बाधकाभावादन्यकालोनायामपि पशुपुरोडाशादिवदूहेनाऽतिदेशोपपत्तेर्न काचित् चति । अन्तु पाव्वणशब्दस्य घृणातिर्दानवाचित्वादिधकरणव्युत्पत्त्या कालवाचित्ववद्भावव्युत्पत्त्या कर्मवाचित्वस्याऽपि सम्भवात् प्रकरणात् कर्मपरत्वमेव । तथाऽपि पर्वशब्दवाच्यस्याऽऽग्नेयादिमसुदायस्य विकृतायपि देवतात्वसम्भवादारादुपकारयोरनयोरतिदेशे न किञ्चिद्बाधकम् । यदि तु मन्त्रिपत्योपकारकत्वलाभात् देवतासंस्कारकत्वमित्येत । तथाऽपि पर्वत्वस्य दानत्वापरपर्यायस्य प्रत्येकमाग्नेयादिशक्तितया मसुदायशक्तित्वाभावात्पूर्वमाधनरूपेणाऽग्नेयादीनां प्रत्येकमेवोद्देश्यत्वावगतेर्हविर्भिमर्गनमन्त्रविद्विक्तावतिदेशोपपत्तिः ।

न च तत्र शब्दत एव हविषामुद्देश्यत्वावगतेरुद्देश्यमाहित्यस्य चाऽविवक्षितत्वाद्युक्तोऽतिदेशः । प्रकृते तु तद्विगतशब्देन देवतात्वेन तेषामुपादानात् साहित्यविवक्षोपपत्तेः सत्यपि वैश्वधन्यायिनोद्देश्यवाचकपदान्तरकल्पनयाऽऽग्नेयादीनां प्रत्येकमुद्देश्यत्वे उपादेयतादशायां विवक्षितसाहित्यानामाग्नेयादीनामेव देवतात्वावगमाद्विज्ञतो च तेषामनुपयोगित्वेन मस्कार्यत्वानुपपत्तेर्देवतासंस्कारकयोः पार्वणहोमयोरनतिदेश इति वाच्यम् । उद्देश्यमाग्नेयादीनामपि अपूर्वमाधनत्वमेव रूपेण देवतात्वावगतेर्विद्विक्तावति

भवत्य वाच्यम् । तत्र च विजातीयस्तोत्रजनकतावच्छेदकतया
 मस्कारेष्वपि वैजात्यावश्यभावाद्दोषहीयाघाडनियमन्यायेन तत्तत्
 सस्कारसमूहप्रयुक्ता एव तत्तद्वर्गा इति न प्रकृतौ साद्दर्शयम् । कण्ठ
 रथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तत्तत्सस्कारसमूहद्वयजनकतयैव
 ऋगन्तरजन्यमातृदशमस्थके गुणाभिधानव्यक्तिविधानात्तत्तत्सस्कार
 प्रयुक्तधर्मप्राप्त्युपपत्तिरिति सव्यमनाकुलम् । ८ । २ । १२ ।

॥ अप्राकृते ॥ वैश्वस्तोमे कण्ठरथन्तरपृष्ठ भवतीति श्रुतम् ।
 तत्र प्रकृतौ वृहद्रथन्तरयोरेव पृष्ठसामाधिकरण्यात् पृष्ठपदममानाधि
 करणसामत्वसादृश्येन होतु पृष्ठ एव निविशति नतु मैत्रावरुणादि
 पृष्ठेष्वित्येति तत्रैव कीस्तुमे स्पष्टम् । अतश्च वृहद्रथरविकारत्वात्तद्वर्ग
 प्राप्तिसिद्धिपूर्वाधिकरणोक्तत्वात् आवादादेव सा च किं समुचये
 नोभयधर्मप्राप्ति उत विकल्पेनेति चिन्ताया स्तोत्रद्वयजनकविजातीय
 मस्कारसमूहाया प्रकृतौ तत्तद्वक्तृत्वमादिभ्यामप्रोभेदेन विकल्पेनोत्
 पत्तावपि वैश्वस्तोमे कण्ठरथन्तरतदाय्यभूतऋगादिरूपसामप्रोभे
 नैकस्मिन्नेव मातृदशमस्थके मस्कारसमूहे तज्जन्यगुणाभिधानसमूहा
 लम्बने वा वैजात्यद्वयाभिव्यक्तौ बाधकाभावात् प्रयोजकद्वयमस्त्वे
 नाऽविहङ्गसम्प्राप्तेनाऽर्थाणां समुच्चयोपि रुद्धीचैमत्त्वादीनां तु विकल्प
 इति प्राप्ते ।

भाष्यकारेण तावदिष्टापत्तयैव समाहितम् । वार्तिककारस्तु पृष्ठ
 द्वयजन्यापूर्वस्यैकजातीयत्वेनाऽतिदग्नेनेह प्राप्तिं तत्साधनत्वेन विकल्पे
 नैव पृष्ठस्तोत्रद्वयस्य तत्साधनीभूतमस्कारसमूहद्वयस्य च प्राप्त
 स्तोत्रदशमाधनत्वमैव चोपदिष्टयो कण्ठरथन्तरादिसामतद्वचोर्विकल्प

च्छेदककोटीं माहित्याद्यविवचायामपि उत्तरकालप्रतियोगित्वे उपा
देयत्वाद्दर्शपूर्णमामाभ्यामिष्टे” निवत्तद्विवक्षा ।

अतएव सोमं विकृत्युत्तरत्वप्रसङ्गवत् सौर्यादावपि पौर्णमास्यु
त्तरत्वाभावात्ताऽतिदेशप्रसङ्गः । अन्वारम्भणोपाया तु माहित्यादे
रविवक्षा दर्शपूर्णमामस्योद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति युक्त
स्तस्यातिदेशः । प्रकृते पार्वणहोमयोस्तु आश्रयिकर्मत्वेन
परप्रयुक्तदेवतोपजोवित्वात् स्वरूपेणाऽऽग्नेयादीनां देवतात्वानुपपत्ते
र्युक्तत्वात्ताऽतिदेशः । यत् समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वात् पार्वणहोमयो
र्विकृतौ च सौर्यादीं तदभावादनतिदेश इति । तन्न, एवमपि
वैश्वदेयादिपार्वणे तत्सत्त्वेनाऽतिदेशापत्तेः । मयाजादेरपि तत्प्रयुक्तत्वेन
सौर्यादावनतिदेशापत्तेः । न हि प्रयाजादीनां प्रकृतेः परमा
पूर्वप्रयुक्तत्व इति करणानापत्तेः । अपि तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वमेव ।

अथ तस्य प्रयोजकता न समुदायापूर्वत्वनाऽपि तु उत्पत्त्य
पूर्वाश्रयवहितपूर्वत्वनेति तथा सौर्यादावतिदेशस्ततः पार्वणहोमयो
रपि तु स्यात्प्रतिपत्ता । भयमव । तथाऽपि केषामपि याज्ञिकानां
विकृतौ पार्वणहोमाननुष्ठानादाचारस्यैव प्रकृता माहित्यस्याग्नय
त्वादयोद्देश्यतावच्छेदककोटीं विवक्षा न प्रीहित्वादिद्विवक्षेत्येव
तात्पर्येणाहकत्वापत्तयान्तस्य च विकृतावभावादनतिदेशः पार्वण
होमादीनां । अतएव नाऽऽचारेण तत्तद्विकृतिपर्युदासंरूपेणाऽनन्त
श्रुतिकल्पनागौरवापत्तिः । सूत्राख्यप्याचारमेवोरगोक्तत्वं समु
दायाद्यंतरूपहेतुपरतया व्याख्येयानि । ८ । २ । १४ ।

॥ उभयो ॥ सत्यया कर्मभेदावगतिरेकवाक्योपात्तकर्मद्वयस्याऽपि

चित्तयेति द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु तेषु उभे षष्ठदशत्तरि भवत इति प्रकृत्य “पवमाने रथन्तरं कुर्याद्बृहत् पृष्ठं भवतो”ति पञ्चविंशब्राह्मणानुरोधेन लाट्यायनिकल्पे रथन्तरस्य प्रथमानस्तोत्र निवेशामिधानात् षष्ठस्तोत्रे उभयोः साम्नेर्न वा एकस्मिन् कृतावुभयोः षष्ठस्तोत्रयोः समुच्चयः । अतएव पवमानेऽपि रथन्तर विधीयमानं न समीलनादोन् धर्मान् गृह्णाति रथन्तरस्य तैर्विनाऽपि जायमानत्वेन रथन्तररूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्वलक्षणाया षष्ठजनकसंस्कारसमूहसाधनत्वस्यैव सत्त्वशीयत्वात्तदभावे यूपवटस्तरणवहिवदप्राकृतकार्यापत्ते रथन्तरादावप्राप्ते । अतएव यैर्विना रथन्तरमेव पठितुं न शक्यं यथा स्तोभादिभिस्तत्वेतराक्षिपकत्वे प्रमाणाभावाद्यदा तदाश्रयभूता ऋचोऽपि ऋगन्तरप्राहकप्रमाणाभावे आक्षिप्येरन् । तदा तदङ्गभूतस्तोभादोना “प्रधानं नोयमानं किं तत्राऽङ्गान्यपकर्षतो”ति न्यायेनाऽनुष्ठाने न काचित् क्षतिः । अतः कत्वन्तरे गतादृशवाक्यमन्त्रे स्तोत्रान्तरे विनियोगाभावे चेदमधिकरणं द्रष्टव्यम् । ८ । २ । १४ ।

॥ पाव्येण होमयो ॥ दर्शपूर्णमासयोः “स्र्वेषु पार्ष्वणौ होमौ जुहोती”ति श्रुतम् तत्र संख्याभिन्न कर्मोद्देश्य सुशर्ष्वदेवताविशिष्टं विधीयते । न च हवि समभिव्याहाराभावात्प्राप्त्यं देवतानहितः । सम्यन्धनामान्यवाचिन एव योष्यतया देवतात्वपरत्वोपपत्तेः । तदिदं होमोद्देश्यं विकृतावतिदिश्यते न वेति चिन्तायां प्रयाजादिवदतिदेगः । न च पश्वेगश्वत्वात्कर्मोद्देश्यस्यैवाऽऽदेवताभूतत्वोद्देश्यागिन संस्कारात्तस्य च विकृतावभावात्प्राप्तिदेगः । पश्वेगश्वत्वात् काले मुष्यतया कर्मणि सत्त्वणाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । अतोऽत्र कानस्यैव देवता-

प्रयोगानुपपत्ते । न च पूर्णमासादिशब्दस्य पार्ष्वणहोमयोर्देवतात्वेऽपि तदर्थस्याऽपि आग्नयादेरुद्देशांगविषयशब्दप्रतिपाद्यत्वमन्वन्नेनोद्देश मन्वन्धित्वात् पार्ष्वणहोममस्कार्यत्ववदिहाऽपि ममिदादिपदस्य देवतात्वे तत्प्रतिपाद्यस्याऽग्ने मस्कार्यत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि 'समिधोऽग्ने आश्वस्य व्यन्तु तनूनपादग्ने आश्वस्य वेत्सि'त्यादिमन्त्रवर्णध्वने मन्वोर्धनेन ततो भिन्नस्यैव ममिदादिपदार्थस्य क्रियान्वयप्रतीते समिदादिपदस्याऽग्निप्रतिपादकत्वाभावात् अग्निमस्कारकत्वे यथावतिदेशानुपपत्तेयः । यस्वितरप्रयाजानामारादुपकारकत्वऽपि समिदागस्य सामिधेन्यद्भूतममित्स्मारकत्वमिति । तत्र । तथात्वे "यो वै प्रयाजाना मियन् वेद समिधो बहोस्त्वि यजतो"ति लिङ्गानुपपत्ते । अथ हि इवशब्देन वस्ततो बहुत्वाभावेनाऽ रोपित बहुत्वमिति सूच्यते । न च तत्प्रमिन्धनाद्भूमित्पु युज्यते वस्तुत एव तामा बहुत्वात् । आरादुपकारकत्वपक्षे तु सत्यपि बहुवचनान्तममित्पदस्य देवतात्वे प्रातिपदिकसत्त्वावलेन क्रम्येव ममित्पदार्थस्य मिधो लिङ्गवशेन युक्तो बहुत्वारीयः । तस्माच्चत्वारीऽपि प्रयाजा आरादुपकारका एवेति न विज्ञतावृद्धितया । ८ । २ । १६ ।

इति थोषण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

नवमस्य हितोद्यपादः ।

देगोपपत्ते । इतरथा स्वाहाकारपशुपुरोडाशादावपि चन्द्राग्नी
पोमत्वादिनैव देवतात्वीपत्ते सौर्यसवनोयादो तेषामतिदेशा
नापत्ति ।

इदञ्च सर्व्वं तद्वितस्य देवताविधायकत्वमङ्गोक्तत्वात् । यस्तुतस्तु
विशिष्टविधौ गौरवापत्त र्हेषि समाभव्याहाराभावेन च देवतातद्वि-
तत्वानिययात् पव्वणि भवौ पव्वमस्कारकौ बिल्वेवमपि तद्वितोपपत्ते
र्योग्यतयाऽपि तद्वधारणायागावाऽय देवताविधि

मन्त्रवर्णादेव तु क्रमावगताङ्गभावाद्देवताप्रामिसिद्धे पार्व्वणपद
नामधेयमेव । अतएव याज्ञिकानां “ऋषभ चाऽजिन वय पूर्णमास
यजामहे । अमावास्या सुभगा सुषेवि”ति मन्त्रगतपूर्णमासाभावास्या
शब्दयोरेव स्वागवेलायामुद्देशो न तु पर्व्वशब्दस्य । एवञ्च तत्रत्वपूर्ण
मासाभावात्प्राशब्दयो काले प्रयोगाभावात्प्रत्याशयपर्यालोचनया
कर्मपरत्वावगतेरकैकस्याऽऽग्नेयादित्रिकसस्कारकत्वाऽपि पूर्वीक्त
रोत्वापशुपुरोडाशादिवत् सोर्यादावतिदेशे बाधकाभाव । न हि उद्दे
शाशस्य प्रयोजकसत्त्वे परप्रयुक्तदेवतोपशोवित्यागाग्ने स्वरूपेणाऽऽग्नेया
देर्देवतात्व मन्भवति । अतो येनैव अपूर्व्वसाधनविशेषरूपेणोद्देशाग
प्रति मस्कार्थ्यता, तेनैव रूपेण त्यागाग प्रतिदेवतात्वमिति युक्त एव
पशुपुरोडाशादेरिव पार्व्वणहोमयोरप्यतिदेश । एव वैश्वेदेऽपि
येनैव रूपेणाऽपूर्व्वसाधनविशेषत्वादिना षोर्णमास्या उद्देशता, तेनैव
रूपेणात्तरकालप्रतियोगित्व दृष्टार्थत्वाद्यत् समुदिताग्नेयत्वादिरूपे
षिति उद्देशतावच्छेदककोटी साहित्यस्याऽऽग्नेयत्वादेवाऽपि वचित
त्वाद्युक्त एव यश्चपस्याऽपि विकृतावतिदेश । अस्तु वा तत्रोद्देशताय

तदवच्छिन्नस्योद्देश्यत्वेऽपि मन्वान्तर्गतव्रीह्याद्यादिपटे लक्षणाय प्रमाणाभावात् । अतएव तादृशवाधेनाऽपि प्रोक्षणजन्यादृष्टविशेष एव द्रव्यदेवतादो मस्कारो जन्यते न तूद्देश्यतावच्छेदकऽप्यपूर्वं साधनत्वं । अतद्योपकारकपृष्ठभावेन द्वारस्य शक्तिजन्यबोधस्य विकृतावनिदेशे तत्पृष्ठभावेन प्राच्यमाणस्याऽम्न्यादिपदस्य मीर्यादां बाधात् द्वारमिद्वय पदान्तरप्रक्षेपो युक्त एव ।

अतएवाऽग्निव्रीह्यादिपदानामवघातादिवत् तत्त्वेनैव रूपेण प्रकृतौ निरुक्तकार्यजनकत्वेन विधानेऽपि तत्कार्याभाव इव तत्कार्यस्य तेन कर्तुमशक्यत्वेऽपि युक्त एव तस्य विकृतो लोपः । तत्र स्वेतावान् विशेषः । कार्याभावे लोप एव । अशक्यत्वं तु तज्जनकोपायास्तरानुष्ठानमिति ।

यत्तु मूले प्रकृतावेव नोपायस्य तत्त्वेन विधेयता । अपि तु अपूर्वसाधनविशेषोपायत्वेन इतरथा अदृष्टार्थत्वापत्तेः । अत आऽम्न्यादिपदस्य स्वरूपेणाऽविवक्षितत्वाद्युक्त एव पदान्तरप्रक्षेप इति । तत्र । तथात्वे प्रकृतावेव त्रोटिपर्यायाणां दलनादेशानुष्ठाने वैगु ष्यानापत्तः । धेनैव रूपेण मुख्यकार्यं प्रति जनकता तेनैव रूपेण नियमादृष्ट प्रत्यपि जनकत्वौचित्याच्च । यत्तु अग्निपटेन शब्दरूप देवताप्रकाशनार्थं लक्षणव्यवस्था इति । अथ ब्रूमः । मन्वात्मपि लक्षणार्थां येन स्वशक्यवाचकत्वमम्बन्धेन प्रकृतौ शब्दलक्षणा न तेनैव मम्बन्धेन विकृताविति द्वारभेदाद्युक्त पदान्तरप्रक्षेपः ।

वस्तुतस्तु शब्दस्य देवतात्वेऽपि अपूर्वपिदेवतारूपशब्दवाच्यत्व मम्बन्धेनार्थव्याऽप्यपूर्वमम्बन्धान् प्रकाशयत्वोपपत्तेर्न मन्वान्तर्गता

मन्त्रिधानादवान्तरप्रकरणादा एकैकमन्त्र प्रति शेषित्वावगते, कर्मद्वयस्याऽपि पूणमामदेवताकतया तत्संस्कारकत्वम् अमावास्या देवताकतया चाऽमावास्यासंस्कारकत्व प्रधानद्वयानुरोधेन च मन्त्र द्वयस्याऽपि तत्र तत्राऽऽवृत्तिः । एकपदोपादानावगतकर्मद्वयमाहित्य वनाच्च सकृत् स्मृतस्याऽपि पुन स्मरण “ताश्चतुर्भिः” रितिवन्नाऽनुपपन्नम् । नह्यत्र यथाक्रम पाठो येनैकस्य कर्मण एक एव मन्त्रोऽङ्ग भवेत् । एकपदोपादानात् तु उभयोरप्युभयाङ्गत्व अतएव नाऽत्र सूक्तवाकवि भाग इतिप्राप्ते । “समसख्याङ्गप्रधानविषये यथाक्रममेव सम्बन्ध इति न्यायस्यात्सर्गिकत्वादेकस्य प्रधानस्यैकेनैव मन्त्रेण निराकाङ्क्षात्वाच्चा श्रुतमन्त्रावृत्तिकल्पने पुन स्मरकाकाङ्क्षाकल्पने च प्रमाणाभावादिक स्यैकसंस्कारार्थत्वमेवेति प्रयाजनऽग्नादिभाग । ८ । २ । १५ ।

॥ प्रयाजोऽपोति चेत् ॥ समिदादीना चतुष्टया प्रयाजानां यष्टि समिदादिपदैर्द्वितायान्तेर्विष्णु यजतीतिवद्भवताविधिर्यदि वा विंशतिविधिगौरयापत्तेमन्त्रवर्णादेव समिदादिदेवताविधिरुत् पात्तवाक्यस्यन्तु समिदादिपद देवतानुवादानामधेयमेव वा मन्त्रया मन्त्रिपत्न्योपकारकत्वलाभाय तत्तद्देवतासंस्कारायत्वमेव पाञ्चण्डाम स्नाहाकारोत्तमानुयाजादिवत् । न च समिदादीनामुपभोगाभाव । वेदे मन्त्रे च समिदादिपदानामग्निमामानाधिकरणत्वदर्शनेनाऽऽग्नेये उपयोगमन्त्रयात् मन्त्रिपत्न्यात्रस्यैव वा मन्त्रिपत्न्यादावुपयोगमन्त्रेण तस्यैव मन्त्रिपत्न्योपकारकत्वमितिप्राप्ते । मन्त्रपि वेदे समिदादिपदाना मग्निपदमामानाधिकरणत्वे इन्द्रमहेन्द्राधिकरणन्यायेन समिदादि पदैस्तत्प्रकाशानुपपत्तिः । शब्दस्य देवतात्वेन तद्दे पदान्तर-

पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपद्मवाचित्वाद्दभपदस्थाने ऊहितेन पुण्डरीकपदेनैव तन्निष्ठगुणप्रकाशनापत्तेर्न पुन पदान्तरिण प्रकाशनापेक्षा । अतःहरितपदस्य लोप एव नतु तत्स्थाने पदान्तरप्रक्षेप इति प्राप्ते ।

• विधीयुतस्य पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपद्मवाचित्वेऽपि प्रकृतादर्भादिपदस्य जातिमात्रवाचित्वात् तस्मात्प्रकाशनाय जातिमात्रवाचकस्य पद्मादिपदस्यैव दर्भादिपदस्थाने ऊहितत्वात् प्रकृतादिव पदान्तरण गुणप्रकाशनाय हरितपदस्थाने पुण्डरीकपदशक्यनिष्ठगुणवाचिपदान्तरात् आवश्यक एव । तच्च यद्यपि पुण्डरीकमित्ताम्भोजमिति त्रिकाण्डोयम्भरणात् मितपद प्रमथ्यते, तथापि “यथाकप्याभ पुण्डराकमथमक्षिणो” इति वेद प्रयोगात् पुण्डरीकाच्च इत्यादौ रक्ताम्भोज एव शास्त्रस्थाना पुण्डरीकपदप्रयोगाच्च रक्ताम्भोजस्यैव विधयत्वेन रक्तपदमेवोचितव्यम् शास्त्रदोषिका यान्तु दभपदस्थानपुण्डरीकपदोहवत् । अतः पाथमारथरक्तगुणस्याऽपि तेनैव प्रकाशनाय रक्तपदाह मिश्रदिति ध्येयम् । ८ । ३ । २ ।

॥ लौकिके ॥ दैचे परी “यूपो यन्नस्य दुरिष्टमाभुश्चत यद्युपन्यसेद्यन्नस्य दुरिष्टमाभुश्चते तस्माद्यूपोनोपस्पृश्वन्नोपद्येक यूपसुपस्पृशेद्ये ते वायो इति ब्रूयाद्यदि ह्यवितौ ते वायू इति, यदि वहनेते ते वायव” इति श्रुतम् । तत्र यूपस्य प्रकरणादिना प्राप्तत्वात् तत्तत्सव्याकम्पगणवेद मन्त्रविधानमित्यविवादम् । स्पृशं पर विहितमविहितता वर्ति चिन्तायां प्रकरणादम्बप्रतिपक्षेऽष्टिन्यायेन च विहितमम्बगणितया तन्निमित्तकतया वा नैमित्तिकमिदं कम्पाऽङ्गतया

भाट्टटीपिका ।

नवमाध्यायः ।

तृतीयपादः ।

॥ प्रकृतौ ॥ “अग्नेरह देवयज्यया व्रीहीणा मेघे”त्यादिमन्त्रेषु ममवेतार्थत्वादियुक्तिबलेन अग्निव्रीह्यादिपदाना मूर्त्यनीवारादिषु हारान्तरसम्बन्धनिमित्तान्यथाभावात्क ऊह सिंह एव प्रोचणादिवत् । तद्गणेन पदान्तरप्रक्षेपात्मको भाक्त ऊह अयमर्थसिद्धोऽप्याक्षिप्य समा धीयते । प्रकृतौ हि अग्निव्रीह्यादिपदेनाऽग्निव्रीह्यादीना लक्षण यैवाऽपूर्वसाधनत्वेन रूपेण प्रतिपादनात् सूर्यनीवारादीनामपि तेनैव रूपेण प्रकाशनत्वोपपत्तेर्न पदान्तरप्रक्षेपो युक्तः । अतएव पाशानिति बहुवचनान्तस्य मन्त्रस्य प्रकृताथिवैकपाशकाया विकृता यपि लक्षणयैवैकत्वप्रकाशकत्वाद्बोह । नञ्जग्निव्रीह्यादिपद शक्त्या अपूर्वसाधनोभूतद्रव्यदेवतादिपर अपि तु लक्षणयैव । “शक्यादन्धेन रूपेण भाने भवति लक्षणे”ति न्यायात् । विशेषतश्च शक्यस्यैव देव तात्वात्तस्य चाऽग्निपदेन लक्षणयैव प्रतीतिः सूर्यस्याऽपि तयैव प्रतीति- मिदो नोहसिद्धिरिति प्राप्तेः ।

मन्त्रप्यपूर्वसाधनत्वस्य प्रकृतायुद्देश्यतावच्छेदकत्वे अग्निव्रीह्यादि पदेन स्वशक्तिजन्यबोधहारा अपूर्वसाधनीभूतद्रव्यदेवतादि मन्त्रार्था दित्यर्थोऽवगम्यते । अतएव शक्तिजन्या बोधोऽपि व्रीहित्वाग्नि त्वादिप्रकारक एव न त्वपूर्वसाधनत्वप्रकारकः । निङ्गकम्पारयुतिवाक्ये

अतएव यद्वास्तैव यूपनिष्ठदोषजनकत्वाद्यज्ञात् पूर्वं कारणाभावेन अग्नचित्वापरपर्यायदोषाभावात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्शोऽपि न दोषः । अतएव “यूपचित्वाद्युपस्यगने स्त्राया”दिति स्मार्त्तमपि प्रायश्चित्त वहि क्रतुविषयमेव । निषेधस्य मूलान्तराकल्पनात् । अन्तु वा तस्य मामान्यविषयत्वात् क्रतुगतलौकिकविषयत्वमपि । तदा तु ऋत्विक्कर्तृको विहिताऽपि स्पर्शं ग्रामिचव विषेधविषय एव तस्मिन् क्रम्य प्रवृत्तस्यऽऽर्त्विज्यविधानोपपत्तेः । सर्वथा यूपकार्यापवर्ग एवाऽयं पुरूषार्था मन्त्रपाठः । अतएव निषेधवाक्ये प्राप्तयूपमनूद्य मन्त्रवर्गमिदं स्वतन्त्रमेव तत्तत्प्रमथ्याकस्पर्शं निर्मिते तल्लन्यदापनिर्घाताथ विधेयते । नतु कथित् कस्यचिद्गृह इति मिहम । ८ । ३ । ३ ।

॥ अन्याय ॥ द्वैतपत्रपशुपाशप्रमोचनेऽनुमन्त्रणद्वयमात्रात्मनः । “अदितिपाशं प्रमोचोक्ते”मित्येकवचनान्तमेकः । “अदिति पाशानं प्रमोचोक्तेतानि”ति बहुवचनान्तमपरः । तत्राऽन्यस्याऽपि विकल्पनैकपाशकायामव प्रकृतो निवेग इति वक्ष्यते । तदेतन्मन्त्रद्वयं द्विपशुकाया विहृतावतिदेशेन प्राप्तं तत्रैकवचनान्तस्य तावत् प्रकृताविव ममवेत पाशमख्याप्रकाशकत्वाद्विचनेनोह इत्यविवादमेव । न च प्रतिपाशमोचनमस्य वृत्तेरनूहं शक्यं । अस्याऽनुमन्त्रणमन्त्रत्वेन तन्त्रेण्यप्रयागात् । बहुवचनस्य तु प्रकृतावममवेतार्थकत्वेन अदृष्टार्थे वा माधुत्वार्थे वा प्रयोगाद्विहृतावनूहः ।

अन्तु वा लक्षणयाऽप्यर्थप्रकाशकत्वे सम्भवति माधुत्वाद्ययकत्वस्याऽन्याय्यत्वाद्बहुवचनस्यैकत्वलक्षणार्थत्वम् । तथाऽपि स्वशक्या

ऽन्यादिशब्द शब्दनक्षणेति युक्तो व्रीहिपदइव पदान्तरप्रक्षेपः ।
 अतएव सर्वत्रैव तत्प्रामो "पूयति वा एतद्वचोऽक्षरपदेन यदूहति
 तन्माह च नोहृ"दिति ऋगन्तरोहपर्य्युदासोऽपि सङ्गच्छते । अतएव
 तत्कार्यप्रकाशनार्थं तत्प्रकाशनमर्थं ऋगन्तरोहएव कार्यो
 वैदिकत्वसामान्यात् । तदमश्वे लौकिकवाक्योह तथा "न माता-
 मन्यता"मिन्वाद्यभिगुप्रेपे मातादिशब्दोहप्रतिषेधोऽपि "न माता वर्धते
 न पिते"त्यादिरूपोऽन्यत्रोहलिङ्गम् । यद्यपि च नाऽय प्रतिषेधविधि
 न्यायप्रामत्वादिन्युक्तम् मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे । तथाऽपि नित्यानु
 वाद एवाऽयमन्त्रोहलिङ्गम् । नचोहस्य न्यायमिदत्वे विकृतिविशेषे
 "विश्वेषां देवानामुष्माणां यपाना मेदसोऽनुब्रूहि अग्नये च्छामस्य
 यपायमेदसोऽनुब्रूहो"त्यादिमन्त्रपाठवैयर्थ्य तस्य मन्त्रभेषप्रायश्चित्त-
 प्राप्तिफलकमन्त्रत्वमिदं यत्वात् । ८ । ३ । १ ।

॥ जाति ॥ मोहचरी "पौण्डरोकाणि वर्हिं यि भवन्तो"ति श्रुतं ।
 तत्र वह्निःपदेन तत्कार्याणि हविरामादनवेदिस्तरणहोतृपदन-
 पविश्रज्जरादोनि नक्षयित्वा तदुद्देशेन पुण्डरोकाणि विधेयन्ते ।
 जन्यत्वसम्भवायकथ तद्वित । तत्र वेदिस्तरणे प्रकृतिप्राप्ते "सृणीत
 वह्निपरिधत्त वेदि जामिं मा हिसोरसुपाशयाना ० दमं सृणीतह-
 रिते सुपंशं निष्का दमे यजमानस्य प्रधम्य" इति मन्त्रोच्यं वह्निःपदे
 दमपदे चाहितव्य एव हरितपदेऽपूहितव्यो न वेति चिन्तायां
 गुणस्य प्रकृतावविहितत्वेन तत्प्रकाशकपदस्याऽममवेतार्थत्वादनुहः ।
 कथञ्चिन्मान्त्रवर्णिकगुणविधिकल्पनया वा ममवेतार्थकत्वेऽपि इह

षड्गलिविन्यासोप्यनाशङ्क्य मन्त्रपदान्तराणामर्थबोधकत्वानापत्ते ।
अतएव बहुपाशकस्यने बहुवचनप्रयोगेऽपि न तस्य मन्त्रत्व प्रकृतौ
निरूढलक्षणया एकत्वप्रकाशक एव तस्मिन्नन्वत्वात् इह शक्या
बहुत्वप्रकाशके तस्मिन्नन्वत्वानुपपत्ते । ८ । ३ । ५ ।

॥ विप्रतिपत्ता ॥ बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य दैक्षएव निवेशमङ्गो
क्तव्य विरुद्धतायुहयिन्ति । न एव त्विह चिन्त्यते कि बहुपाशकाया
मुत्कर्ष उत दैक्ष एव निवेश इति । तत्र बहुत्वप्रकाशननिष्ठादनुष्ठान
मादेश्यादेर्वाधे पूषानुमन्त्रणादिवद्विकृतत्वमुत्कर्ष । न च तद्वत
मामान्यमन्त्रबोधकप्रमाणाभाव । ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्यैवा
नर्थक्यतद्गन्ध्यायमहकृतस्य क्रतुपशुषु मामान्यमन्त्रबोधकस्य
सत्त्वात् । नचैवमपि पाशप्रातिपदिकार्थस्य पाशस्य द्वितीयार्थस्य कश्चि
त्वस्य प्रमोचनभावनायाश्च प्रधानभूताया दैक्षेऽपि सम्भवेन तत्प्रति
पादकाना निङ्गविरोधाभावेनाऽनुष्ठानमादेश्यादिवाधे प्रमाणाभावाच्च
गुणभूतबहुवचनमात्रानुरोधनोत्कर्षकल्पना युक्तीति । वाच्यम् । अने
केषामपि पदानामक्रवोद्धादिपदानुरोधेन ब्राह्मिप्रयोग एव सङ्कोच
वदुत्कर्षस्यऽप्युपपत्ते । इतरथा एकपुषपदानुरोधेनेतरपदाना
मुत्कर्षानापत्तेय । गुणभूतनिङ्गानुरोधेन प्रातिपदिकादेर्मपौबर्च्य
सङ्कोचवद्गुणभूतवचनानुरोधेनाऽपि तदुत्कर्षापपत्तेय प्रातिपदि
कार्यवन्निङ्गमख्यादेरपि कारकत्वाऽन्वयेन प्रातिपदिकार्थ प्रति
सम्बन्धेऽपि प्रमाणाभावाच्च । एवञ्चैवचनान्तपाशमन्त्रेण
विकल्पाऽप्यष्टदोषदुष्टान् न भवेदितिपात्ते ।

नानोत्कर्षे । गुणभूतबहुवचनानुरोधेन प्रधानभूताना वचनाना

विधेयते । नहीदं दोषनिर्घातार्थं येन विहितं तदभावादप्रवृत्तिः ।
यज्ञस्य विहितत्वेन अरिष्टजनकत्वासम्भवेनाऽर्थवादमात्रत्वात् । यदि-
त्वेन स्पर्शनिषेधाधिक्याद्यदिशब्दोपादानाच्चाऽश्वप्रतिपहेष्टिवैलक्षण्य
माशङ्क्यत । ततोऽस्त्वर्थं विहितस्यैव यूपान्वारम्भादेः स्पर्शस्य ग्रहणा-
ग्रहणवत् पात्रिकत्वमिदमर्थो निषेधः । तत्र तत्करणपक्षे अथ
मन्त्रगठोऽङ्गमिति यदिशब्दाविरोधः । यदि त्वष्टदोषदुष्टविकल्प-
भियां निषेधस्य रागप्राप्तयूपस्पर्शविषयत्वमाशङ्क्यत, ततो निषेधस्याऽपि
ऋतुमध्यप्रसक्तगमनागमनादिप्रयुक्तयूपस्पर्शविषयत्वेन “नाऽनृतं वदेन्न-
स्त्रियमुपेया” इत्यादियत् ऋत्वङ्गत्वोपपत्तेः । स्पर्शस्य ऋतुवैयुष्यापाद-
कत्वावभावात् तत्प्रायश्चित्तत्वेनाऽयं मन्त्रविधिः कत्वर्थ एव ।

एवञ्च यूपानिकत्वन्यायादेवै“तौन” इत्याद्यूहोमन्त्रत्वमिदमर्थं पुनः
पठ्यते । नचैवमपि ऊहितमन्त्रपाठमात्रस्य प्रयोजननाभेऽपि यदि
हादित्यादित्रिनियोगप्रयोजनाभावः देशमधिधिपठितानां अथाणा
मेवा पाशाधिकरणन्यायेन तत्रैव विकल्पप्रसक्तावुत्कर्षमिदमर्थत्वा-
दिति प्राप्ते ।

वस्तुतो यज्ञस्य पापापरपर्यायाद्यदुरिष्टजनकत्वाभावेऽपि निन्दार्थवादे
यज्ञप्रयोगजन्यदूषनिष्ठदुरिष्टस्य यूपस्पर्शकर्त्तरि मन्त्रारमद्भोक्तृनेनाऽस्य
निषेधस्य यज्ञप्रयोगममाभ्युत्तरकालोनत्वावगमात् पुरुषार्थत्वावगते-
रस्याऽपि तदोपनिवारणार्थस्य प्रायश्चित्तस्य निन्देन प्रकरणं बाधित्वा
पुरुषार्थत्वमेव । अतएव सूत्रभाष्यस्य सारख्याद्यूपकार्यापवर्गोत्तर-
मेवेदं प्रायश्चित्तं ननु शार्त्तिकदिस्वारस्यात् ऋतुमध्यगतवैकिककर्मो-
ऽपीति अर्थम् ।

प्रयोगोस्मूहेनाऽतिदिश्यत इति युक्त प्रयागयो परस्पर प्रकृतिविकार
भावे प्रमाणाभावात् । लिङ्गस्य वक्ष्यमाणरीत्या सर्वनाधारणत्वाच्च ।
यत्र हि उपदेशान्यप्रापकप्रमाणस्यैकमात्रविषयत्वम् अन्यत्र च
कार्यसुखेनाऽतिदेशत प्राप्तित्तत्रैवोह । न च प्रापकप्रमाणस्य मन्व
विषयत्व अत्र च पाशन्वार्थेन प्रातिपदिकादिलिङ्गस्य मन्वविषय
त्वोपपत्तेरकवचनानुरोधेन मद्बोचायोगान्नाऽस्य प्रापकप्रमाणस्यैकपक्षो
प्रयोगमात्रविषयत्वम् । न च क्रतुपशूना समानविधानत्वकृत्वा
चिन्ताया “प्राम्ना” इत्यस्य लिङ्गानुरोधेन मेपोवञ्ज मद्बोचवदिहा
प्येकवचनानुरोधेन मन्वमद्बोचोपपत्तिरिति वाच्यम् विना कारण
पुलिङ्गस्य लक्षणाया प्रमाणाभावेन तत्र मद्बोचोपपत्तावापि प्रकृते
मद्वाचे प्रमाणाभावात् । नह्यत्र द्विवहुपक्षीकप्रयोगे एकवचनस्य
लक्षणा । प्रत्येकव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेण तदुपपत्ते । यथैव हि
शुक्ला घटा इत्यादौ शुकलगुणस्य प्रत्येकव्यक्तिवत्त्वेनाऽन्वयः । तथैकवच
नाभिहितस्य कत्वस्याऽपि प्रत्येकव्यक्तिवत्त्वेनाऽन्वये न काचित्
चिन्ति । नवेव “बहुषु बहुवचनमित्याद्यनुशासनस्य निर्विषयत्वा
पत्तिः । बहुत्वस्य शाब्दवार्धे विवक्षायां तदुपपत्ते । नचैव पशूना
यजेतेत्यादौ द्वित्रिपशुग्रहणऽपि बाधकानापत्तिः प्रथमातिक्रमे
कारणाभावेनैकवचनस्यैच्छिद्यपश्वन्तरव्याहृतिफलकत्वोपपत्ते । अतश्च
द्विवहुपक्षीकप्रयोगे एकवचनान्तस्यैव मन्वस्य प्रयोगोपपत्तेर्न तद्वोहो
न वा “बोहोणा मधे”निवर्त्तोप इति सिद्धम् । ८ । ३ । ७ ।

॥ विक्रतो ॥ एव प्रकृतावेव समवेताथकत्वेन द्विवहुपक्षीकप्रयो
गयोरेपि मन्वस्याऽविकार मिहे विक्रतो द्विवहुपक्षीकप्रयोगयोरेपि

यथायवजन्मावयवविहितसख्यात्वसम्बन्धन प्रकृतावकत्वलक्षणाया इव
 विकृता द्वित्वलक्षणाया अपि सम्भवादनृह । नचैव "निषिद्ध
 मुपागि"त्यनुशामनेनैव विहितत्वात् न च दृष्टानुविधि ऋन्दमि
 भवतोत्यनुशासनात् प्रकृतावस्य दृष्टत्वेनैकत्वलक्षकत्वऽपि विकृता
 वदृष्टत्वेन द्वित्वलक्षकत्वानुपपत्तिरिति । वाच्यम् । प्रकरणेन प्रकृता
 दृष्टत्ववदतिदेशेन विकृतावपि दृष्टत्वात् इतरयोत्कर्षेणाऽप्य
 मन्वस्योपपत्तेरेकत्वस्याऽपि नक्षणानापत्ते । अतो द्विपाशकायामपि
 विकल्पेन द्विवचनबहुवचनप्रयोग इति प्राप्ते—मन्व । निरुक्त
 मन्वत्वेन द्वित्वे लक्षणामन्ववस्तथाऽपि सा कि "सुपासु" इत्यनु
 शामनशिष्टतया निरुक्तलक्षणा वा स्या "इद्गायां घोष" इतिवत् साम्प्र
 तिकी वा, नाऽऽद्य अनुशामनस्य "दृष्टानुविधि ऋन्दमो"त्यनेन यत्रैव
 पाठाम्य दग्धन तद्विषयत्वमव नियतत्वात् । अन्यथा वैदिकप्रमाण
 प्रमितमात्रस्य दृष्टयदार्थत्वे विश्वजिति स्वर्गकामपदे ऊहादो च
 षाब्दमविधिप्रवृत्त्यापत्त । अतश्चाब्दमविधि पठितमात्रविषयत्वा
 दिरुक्तावतिदिष्टमन्वे अप्रवृत्तेर्नाऽनुशामनिकनिरुद्धलक्षणया द्वित्वोप
 स्थिति । ८ । ३ । ४ ।

॥ नान्य ॥ अनुशामनाविषयोभूतेऽपि बहुवचनस्य नक्षणाद्गो
 कार अनुशामनवैयर्थ्यापत्ते अस्तु वा सा । तथाऽपि प्रकृतो यथा
 दृष्ट्या एकत्वोपस्थितिर्न तथा विकृता द्वित्वोपस्थितिरिति प्रकृत
 हन्तिबाधासंहारकस्य बहुवचनव्याऽपि बाधे द्वित्वप्रकाशनरूपकार्यानु
 रोधन शक्तद्विवचनपसेवावगमभाव । स्वाधोने शब्दप्रयोगे किमिदं
 वाचकं षट् प्रयोगस्यामह इति न्यायान् । अतएव द्वित्वोपस्थित्यर्थम्

एवं सोमपदवदितमन्त्रा अपि, प्रतिनिधीं मुख्यम्यानायश्चातिदेशे
प्रमाणाभावात् । न च नोशरगतब्रीह्यवयवार्था ब्रीहिव्रजाती
प्रमाणाभावेन तत्र कथं ब्रीहिवदप्रयोगः । पुरोडागप्रकृतित्वम
पठग्रन्थेन ब्रीहिवदयाद्यब्रीहिव्रजातेः प्रकृतित्वायोगे ब्रीहिवदेन
नक्षत्रया ब्रीहिव्रजाधनताक्षितमाधनताकत्वमन्वयेन ब्रीह्यवयविन
इव तदवयवानामप्युपादानेन नोशरगतब्रीह्यवयवानामपि प्रका-
शनीयपत्तः । ब्रीहिव्रजितेत्वेन हि ब्रीहिव्रजातेः माधनता
शब्देनोच्यते तदाश्रयावयविनस्तदवयवानाञ्च माधनता त्वर्थाटावि-
ष्यते इत्युक्तं दृश्याते ।

वस्तुतः पुरोडागस्य ब्रीह्यवयवतण्डुलप्रकृतित्वम्यैव मन्त्रेण ब्रीहि-
पदेन ब्रीह्यवयवानामेव लक्षणाच्च । सोमत्वादिकं त्ववयवावयवि-
वृत्तिजातिरिति पूतोक्तगतसोमावयवेष्वपि साऽभ्येष पूतोक्तगत-
विजातोयावयववाह्यात् तु मा नाऽभिश्च्यते । अतस्तत्राऽपि
नोहः । यदि हि नोवारत्वादिना नोवारणां प्रतिनिधीं माधनत्व
भवेत् तदा तेषां साऽप्रधानकरणामन्त्रवे कर्मविध्याक्षिप्तानां
संस्कारविधिरुत्तरप्रवृत्तिकृतया समानविधानत्वाभावाद्भवेदपूरुहः ।

वस्तुतस्तु तदाऽपि नोशरिषु ब्रीहिव्रजातिदेशे प्रमाणाभावः ।
मत्स्यापि ब्रीहिकार्यापत्रत्वे नौकिकधर्मग्रहणेनैव तेषां निराकाङ्क्ष-
त्वाद्युपावटस्तरणवर्हिषीवाऽतिदेशकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथा युषा-
वटस्तरणेऽपि बर्हिःमाध्यत्वमाहृग्यादतिदेशापत्तेः । फलचमसे तु
“तमन्मैभक्षं प्रयच्छे”दिति निज्ञादेवातिदेश इति वैपश्यम् । यदि तु
द्रव्यमात्रामन्त्रवे कर्मविधिमात्रलोचनयैव संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव

भूतर्क्ये प्रमाणाभावात् । विभक्तुरपात्तलिङ्गसंख्यान्वयित्वरूपसत्त्व-
 ममाद्यानुरोधेन पार्थिवकान्वयवेनाया लिङ्गसंख्यादेः प्रातिपदि-
 कायं प्रत्यप्राधान्येनेवाऽन्वयाच्च । नचवे लिङ्गाद्यनुरोधेन प्रधान-
 भूतवहुतरतरपदसङ्कोचस्याऽप्यनापत्ति गुणभूतानुरोधेन प्रधान-
 भूतस्य महीचेऽपि प्रकरणादिबाधपसङ्गेनोत्कर्षे प्रमाणाभावात् ।
 महीचे षवर्जनोयतया नान्तरीयकमविधिबाधेऽपि उत्कर्षे नान्त-
 रीयकत्वाभावेन तद्बाधस्याऽन्याय्यत्वाच्च । यूषादिपदानान्तु गुण-
 त्वाभावात् तद्व्यतिरेकेणतरपदाना प्रकृतोपयोग्यर्थप्रतिपादकत्वा-
 भावाद्योत्कर्ष इति वैपम्यम् । प्रकृते तु पशुपागकर्म्मकोन्वोचन-
 माशप्रकाशनस्यैवोपयोगित्वात् संख्यायाः स्वरूपेण प्रकाशना-
 नपेक्षत्वात् संख्यावाचकपदवैयर्थ्यपरिहाराय तस्य पाशसंख्या
 प्रकाशनोपयोगकल्पनेऽपि नितरपदानां तद्व्यतिरेकेण प्रकृतोप-
 योग्यार्थप्रतिपादकत्वमिति विशेषः । अतएव बहुवचन "सुपांसु"
 इत्येव स्वगकबहुत्वायथीभूतपाशावयवजन्यपागरूपावयवविहितत्व-
 मस्मभ्येकत्वलक्षणाद्यनेव ।

एवञ्च फलमुखत्वाद्द्विपमशिष्टोऽपि विकल्पो न दोषार्थिनि
 धीयम् । इतरयोत्कर्षपक्षेऽपि एकवचनान्तमन्तप्येवेरेन बहुपाग-
 कायामन्यस्यामिव क्रतुपगत्वपि बहुवचनान्तत्वोपपत्तेस्तात्पाठकन-
 मन्तत्वमावमिहित्त्वं मन्तं स्यात् । ८ ३ । ६ ।

॥ अपूर्वम् ॥ अतएव दशपूर्वमाशयो "पक्षीमद्यज्ञे"त्येकवचनान्तो
 मन्तपक्षीकप्रयोगइयं दिवत्पक्षीकप्रयोगयोःपञ्चिज्ञानेन प्रयो-
 ज्यः । न च विद्वेनेकपक्षीकप्रयोगएव मन्तोऽङ्गं द्विवचनपक्षीक-

व्यामज्यवृत्तित्वरूपने प्रमाणाभावादन्यथामर्ष्यप्राणिमाधारस्थेनैक-
चक्षुःकल्पनापत्तावम्मादिदृष्टिमिद्वयापत्तेः प्रत्यधिष्ठानं नानैवेन्द्रियम् ।
तच्च प्रमाणान्तरवगात्तैजमादोलन्यदेतत् । तच्च पत्रोन्यायेनैकत्वस्य
प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणाऽपुत्रपपत्तेरनूह एव ।

वस्तुतस्तु गोलकाधिष्ठितस्य सूर्यगमनामभवात् ततो निर्गत
स्यैवाऽव चक्षु पदेनाभिधान । न च पर्यग्निकरणोत्तरमेवाधिगुप्रेपात्
तदानोच्च चक्षुरादोना गोलकस्यत्वाच्च निर्गमनमिति वाच्यम्
अनन्तरभाविसन्नपनफलस्यैव पूर्वमुच्यमानत्वेन बाधकाभावात् ।
अतश्च निर्गतस्य चक्षुषः प्रदोषप्रभावदनेकस्याऽपि मनगैकीभावात्
प्रकृताविकवचन निर्व्वाह्यम् । ततश्च विकृतावपि तथैव मभवादनूहः ।
न हि निर्गतचक्षुषा प्रदोषानामिव भिन्नदेशावस्थानस्यैवकल्पनाद्वैकी-
भावः । एकगोलकनिमोलेन तत्पुर प्रदेशावस्थितघटादेर्गोलकान्तर-
स्थितचक्षुषा दर्शनेन निर्गतचक्षुषो विस्फारणकल्पनादेकीभावोपपत्तेः ।
अत्र च तेजस्त्वादिवच्चक्षुषादिकमपि अवयवावयविवृत्तिजाति ।
तेन तत्तद्गोलकस्थिततत्तच्चक्षुर्भिरारथोवयव्यऽपि चक्षुरेवेति नोह-
प्रसक्तिः । एव प्राणपदेवाच्यप्राणैन्द्रियेऽपि बोध्यम् । शरीरे तु
यद्यपि नैकीभावमभवात्प्राणानुगम्यमानस्य कारणोभूतसूक्ष्मपृथिव्यां
नयापरपर्यायगमनस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् प्रकृतावैव स्तुत्यर्थमुच्य
मानतया असमवेतार्थकत्वादनूहो द्रष्टव्यः । शरीरे ऊहं कैचि-
दिच्छन्ति । ८ । ३ । ११ ।

॥ एकधा ॥ तत्रैव प्रैपे "एकधाऽस्य त्वचमाच्छता"दिति श्रुतम् ।
तत्र पठ्यन्तं द्विनोयान्तञ्च पशुगणे द्विद्वहुवचनान्तेनोहितव्यमित्य

प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनैकैकवचनस्य प्रयोगोपपत्तेर्नाहः । नचैवमनेक-
पाशकाया विकृतावपि एकवचनान्तस्य पाशमन्त्रस्योहानापत्तिः
एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनोपपत्तेरिति वाच्यम् प्रकृतौ पाश-
मैकत्वेन तद्वैकवचनस्याऽपूज्यसाधनवृत्तिपरिच्छेदकीभूतसस्याप्रका-
शकत्वेन विकृतावपि तादृशसंख्याप्रकाशनार्थमूहावश्यभावात् ।
प्रकृते त्वैकवचनस्य प्रमाणान्तरावधृतपद्व्यनिकत्वावरुद्धप्रयोगविषयेऽपि
पाशाधिकरणन्यायेन प्रवृत्त्यवगतेर्न परिच्छेदकीभूतसस्याप्रकाशकत्व-
मिति वैषम्यम् । ८ । ३ । ८ ।

॥ अग्निगुः ॥ एव क्रतुपशुना समानविधानत्वपूर्वपक्षे "प्राग्मा"
इत्यग्निगुप्रैषएकवचनान्तएव तेषु प्रयोक्तव्यः । पत्नीशब्दवत् ।
नत्वेकवचनान्तुरोधेनैकपशुक एव दैक्षादीं एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्त्यभि-
प्रायेण गणेऽपि श्रुत्यैव सम्भवात् । अतएव यस्य पुलिङ्गस्य श्रुत्या
स्त्रीपुंगुषु अमभ्रवस्तत्राऽत्यन्तनिषिद्धलज्जयाया प्रमाणाभावात्पौवर्ज-
पुंगुश्रुत्यैव सद्बोच इति वैषम्यम् । असमानविधानत्वसिद्धान्ते तु
"प्राग्मा" इत्ययं वचने लिङ्गे च "प्रैभ्यो स्याग्नि भरतादि"त्येवमूहितव्य
एष । तदेतत्तार्त्तीयस्य समानविधानत्वविधारस्य प्रयोजनमाश-
कयनम् । ८ । ३ । ९ ।

॥ प्रतिनिधौ ॥ यत्र तु अयययमादृश्येन प्रतिनिधिनियमो यथा
नीधारणतोकादीं तत्र व्रीह्यादिशास्त्रेणैव नीवारादिगतव्रीह्यवयव
समानजातीयावयवानामपि साधनत्वायगतेः संस्कारविधीनां मुख्य-
दध्यममानविधानत्वस्य *ऋतोषि स्यापित्वात् "व्रीह्यीणां मिधे"ति
मन्त्रोऽपि अधिकारिणैव प्रवर्तते । नतु नीवाराणामित्येवमूहितव्यः ।

धागन्दन महकार्यान्तरनैरर्पेच्छेण सम्भवति । तस्य समुदितत्वकल
विशेषतावच्छेदकोक्त्याऽपि तादृशबोधजनकत्वात् । अतश्च तादृश
बोधे बाधितविषयत्वप्रतिमन्वानस्याऽपि उक्तनिर्णये महकारि
कारणता वाच्यति । अधिकनामग्रीकत्वात् प्रकृतिवद्भावबाधापत्ति ।
अतः प्राकृतमहकारिकारणभावेण प्रत्येकत्वविशेष्यकनिरुक्त
बोधजननार्थ एकधापदस्य यावत्त्वचमभ्यास आठम्यक एव ।
सोऽय अभ्यासमात्रेण प्रकृतितोऽन्यथाभावाद्बुद्ध इति व्यवह्रियते
न तु अयं वस्तुतः संस्कारोद्वादिमाधारणोद्बलक्षणक्रान्त इति
धैर्यम् १८१३१२१

॥ मिधपतित्वम् ॥ तत्रैव प्रैपि “उपनयन मेध्यादुर आगामानामेध
पतिभ्यां मिध”मिति श्रुतम् । केषाञ्चित् तु शास्त्रिणा “मेधपतयो मिध”
मिति । तत्र न तावच्छास्त्रामेदिनाऽत्र मन्त्रभट्ट । एकदेशवेन
क्षेत्रेऽपि शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेकत्वात्
गते । ततश्च तदर्थाऽपिरक एव वाच्य । तेन मिधस्य पशो पति
र्यजमानो देवता वा अथो वाच्यो न तूभयं न च मिधपतित्वस्य शक्य
तावच्छेदकस्येकत्वात् तदवच्छिन्नोभयाभिधानेऽपि न दोष इति
वाच्यम् तद्यत्वेऽपि इतरपदानां तत्तदर्थघटिततत्तद्वाक्यार्थविष
यकविलक्षणबोधद्वयजनकत्वानुपपत्तेः । तथा हि यजमानपरत्वे
यजमानाय यो मिध पशुभागमाधनत्वेनाऽऽप्तोत् त मेध्या भवन्त
ऋत्विज्ज दुरो यज्ञदारश्चोत्तानोत्करयोर्मध्य उपनयन स्वोयदक्षिणां
यजमाननिष्ठ फल वा आगासाना मन्त इत्यर्थः । देवतापक्षे
देवतायै सध पशुमागामाना मेध्या भवन्तस्त दुर प्रति उपनयनेत्यर्थः ।

नोवारणां माधनत्वावगम इति विभाव्यते तेषां प्रोक्षणादिधर्माभे
ममानविधानत्वेऽपि “त्रोहीणा मेध” इति मन्त्रस्य यवप्रयोग इव
नोवारप्रयोगेऽपि लोपी भवेन्न तूह ।

इयमेव च इयो गतिर्यत्र नाऽवयवघटितमाहृश्येन प्रतिनिधिर्यथाऽव
घातप्रतिनिधितयानल्लनिर्निर्मुञ्चनादी । तत्र मन्त्रयैव धर्माणां
लोपाऽ“धिमेवनममि वानस्पत्य”मित्यादिमन्त्रमात्रलोपी वा । प्रकृते
तु नोवारपूतीकादोनाम् अवयवघटितमाहृश्येन प्रतिनिधित्वाद् द्रव्य
शाभेणैव माधनत्वावगते मस्काराणामिव त्रोक्षादिपदघटितमन्त्र
म्याऽपि अनूहेन प्रास्यविघात । तदेतदपि तार्त्तयाधिकरणस्य
प्रयोजनमात्रकथनम् । ८ । ३ । १० ।

॥ अममगिषु ॥ दैवे अधिगुमैषे “उदीचीनाम् अस्य पदानिधत्तात्
स्यैषचतुर्गमयताज्ञात प्राणमन्त्रवसृजनादन्तरिक्षमसुन्दिग योश्च
पृथिवीं शरोर”मिति श्रुत तत्र पशुगण अस्यत्येकवचने द्विवचनवचु
षवनोक्तो निरपवाद । पद इत्यत्राऽऽनूज्ञाऽपि चतुरादिपञ्चकविये
तूहानूज्ञचित्वाया मत्याऽपि अधिष्ठानभेदे इन्द्रिय नाघवाह्वामज्य
हृत्त्वकमेव कथ्यते । अभिमतश्च परियामपाद प्राणकार्यौ । अतश्च
तस्यैकत्वादिकवचन ममयेताद्यकमेव पशुभेदे तद्वेदादूहितव्यम् ।
प्राणपटवाक्ये प्राणस्तु अधिष्ठानम्याऽपि एकत्वादिकमेवेति तत्र सुतरा
भूह । शरीरस्य तु प्रत्यक्षत एकत्वात् ततोऽपि । न च चतुषो
प्यामज्यहृत्तित्वे एकगोमकविनामोऽपि चाशुपानापत्ति एक
गानकमात्रवृत्तित्वात्पशुवृत्तित्वात्तैव चाशुषोपपत्तिरितिप्रामे, भिव
देमावन्वितान्यपभेदे तदाभेदमित्य क्वादागोमोऽपिकथ्य त्वागेन

एवञ्च विकल्पोऽपि फलसुखत्वात् दोषाय । प्रयोजनं पृथ्वपक्षे सपे द्वयोरूपो विकल्पश्च अर्थद्वयानुसन्धाने मिथान्ते त्वप्रिमाधि करणं वक्ष्यते । ८ । ३ । १३ ।

॥ नियमो वा ॥ यत्र देवतात्वमेकमधिष्ठानन्तु एकं बहु वा तत्र द्विवचनान्तस्याऽधिष्ठानपरत्वात् तदनुरोधेनोह । एकरचना न्तस्य त्वविचार एव देवतात्वस्यैकत्वात् यथा “वायव्यं श्वेतमालभेत” “वैश्वदेव धूम्रमालभेत” “स एतान् पशूनादित्वेभ्य आन्भते” इत्यादी । अत्र वायुरेकमधिष्ठानं विश्वशब्दस्य समस्तवाचित्वाद्बहुवा देवा अधिष्ठानम् । यद्यपि च शब्दस्यैव देवत्वात्वाऽत्रशब्दानां बहुत्व । तथाऽपि देवत्वादिव्यवहारमिदं कल्पस्य स्वीकारस्याऽप्यर्थनिष्ठस्यैव कल्पनात् स्वीकारघटितमेधपतित्वस्याऽप्यर्थत एवापपत्तेरय एवाऽत्राऽधिकरणे परम्परया देवतात्वाधिष्ठानपदेनोच्यते इति तद्बहुत्वोपपत्तिः । एवमादित्वानामपि बहुनामिनाऽधिष्ठानत्व बहुवचनानुरोधेन । न च शब्दस्य देवतात्वपक्षे अतुल्यपात्तदेवतात्वे प्रातिपदिकलक्ष्यस्याऽऽदित्यपदस्यैवाऽन्वयात् तस्य चैकत्वेन बहुवचनेनाऽप्येकत्वस्यैव लक्षणात् कथमधिष्ठानानेकत्वमिति वाच्यं सत्यामपि लक्षणार्थां स्वशक्याशयवाचकपदद्वयत्वमन्वयेव लक्षणादाश्रयरूपे ऽर्थे बहुत्वोपपत्तेः । अतश्च तत्र देवताधिष्ठानमात्रानुरोधेन द्विवचनान्तस्योह । देवतात्वन्वेकम् अनेकत्वे प्रमाणाभावात् । आदित्वस्य इत्यत्राऽपि न बहुत्व विभक्त्युपात्तदेवतात्वान्वयि अपि तु बहुत्वस्याऽधिकमर्थमन्वयं गृहीत्वा तत्तल्लक्षितैकत्वमिति तत्राऽपि देवतात्वैकत्वम् । अन्तु वा बहुवचनत्वात् तत्र देवतात्वमद इति न

विवादम् एकधाशब्दस्य त्वविकारोऽथ वा अभ्यासात्मको भाक्त ऊह
 इति चिन्ताया एकधाशब्दस्य एकप्रयत्नमाध्यत्वे एकदेशकालत्वे च
 भौतिकप्रयोगेण नानार्थकत्वावगते प्रकृतावेकत्वाच्चोद्देशत
 कालतो वा माहित्यरूपार्थाऽमभवेन त्वच माकल्पसम्पत्तये एक-
 प्रयत्नमाध्यत्वस्यैव ग्राह्यत्वेऽपि विकृतावयुताभ्यामकल्पने प्रमाणा
 भावदेकधाशब्दनायान्तरभूत देयत कालतो वाऽनेकत्वच्छेदन
 माहित्यमेव शक्त्या प्रकाशयत इत्यविकारादनूय । यदि तु उपकार
 एवमभवेन पदार्थानामतिदेशात् प्रकृतौ यस्य शब्दस्य योऽर्थो निर्णोत
 तस्य तद्वदृष्टमभवेनैव प्राप्त्यवगतेर्नार्थान्तरप्रकाशनस्य प्रयोजनत्व
 कल्पनमुपपत्तिमदिति विभाव्यते । तदाऽस्तु एकप्रयत्नमाध्यत्वमेव
 विकृतावयोरुपकारशब्दार्थः । तथाऽपि तु नाऽभ्यासः । महदुच्चरिते-
 नेकेकधाशब्दन मन्वत्वगतैकप्रयत्नमाध्यच्छेदनकत्वस्य वस्तु शक्यत्वात् ।
 यद्यपि च सृष्टितानां मर्त्यामा त्वचामेकप्रयत्नमाध्यच्छेदनकत्व वाधितम्
 तथाऽपि प्रतिप्रधान गुणादुत्तयुक्तत्वादुद्देश्याना त्वचा माहित्याविव
 चनाच्च प्रत्येकमेव सन्मार्गाद्विचत्तास्यैकप्रयत्नमाध्यच्छेदनकत्वव्या
 न्वययोधोपपत्ते नार्थाऽभ्यासिनेति प्राप्तः ।

प्रकृतौ यादृगनिर्णय प्रति यादृगपदज्ञानस्य यादृगमामपीमत्त्वे
 फलोपधायकता विकृतावपि तादृगमामपीमत्त्वं एव तादृगपद
 ज्ञानस्य तादृगनिर्णयोपधायकत्व वाच्यम् इतरथा प्रकृतिवद्वायानुप
 पत्तेः । तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन महकार्यान्तरनैरपेक्षेणैकत्वकृत्वं
 विमोक्षनायकोऽकीकृतस्य त्वविमोक्षकैकप्रयत्नमाध्यच्छेदनकत्वप्रकारक
 पथ्यातिभसर्गका नित्ययोजनितः । न चाऽसौविकृतो महदुच्चरितेनैक

भाट्टदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

चतुर्थपादः ।

॥ पङ्विंशति ॥ तत्रैव प्रथे “पङ्विंशतिरस्य वङ्क्यस्तानुध्वीत्या-
वपतादिति” श्रुत तत्राऽप्य मन्त्रस्य करणमन्त्रत्वाभावेऽपि समवेत-
प्रकाशकत्वमश्वे असमवेतार्थत्वस्याऽन्याय्यत्वादविकार एव पशुगण
इति तावदनाशङ्कं विकारोऽपि कीदृग्विध इति चिन्तायाम्—

प्रकृतिद्वयपदान्यथात्वे प्रमाणाभावादश्रुतपदान्तरकल्पनानुपपत्ते-
र्यावत् पशुगतममस्तवंक्रिप्रकाशनार्थं पङ्विंशतिरस्येति पदद्वयाहत्ति
रेव । अनएव प्राकृतपदवाधे प्रमाणाभावात् क्वचिदपि एकवचनोः ।
“अदिति.पाशं मेधप्रतये मेध”मित्यादावपि अभ्यासेनेव मर्कपाशादिप्र-
काशनोपपत्तेः । अश्रुतद्विवचनाद्यध्याहारापेक्षया श्रुतस्यैवाऽभ्यासकल्पने
लाघवाच्च । अन्यथा द्विधा चिधेत्येवमूहेनैव प्रकाशनोपपत्तौ एकधापद-
स्याऽप्यभ्यामानापत्तेः । न च एकत्वादीनां प्रकृतावेकत्वादिनाऽनुहे
श्यत्वादपूर्वमाधनोभूतमंख्यात्वेन प्रकाशने च विल्लतावपि पशुबहु-
त्वादेरपूर्वमाधनोभूतस्य प्रकाशनार्थं बहुवचनादिप्रत्येपावश्यभाव
इति वाच्यम् । “आग्नेयं कृशाश्रोवं मोम्यं वभु”मित्यादी पश्वेकत्वस्यैव
तत्तदपूर्वमाधनत्वेन बहुत्वस्याऽविहितत्वात् साजापत्यानित्यादावपि
यागबहुत्वार्थमेव बहुवचनोपादानेनाऽतिदेशमासस्य पश्वेकत्वस्यैव

नवमाध्यायः ।

वेचित्तु देवतापत्ते देवतायै पद्ममाशामाना भवन्तो भिषगास्तदीया
 दुरो यज्ञद्वाराणि हृदयादीनुपपनयतेत्यर्थ इत्याहुः । सर्वथा विल-
 षणबोधद्वयजनकत्वानुपपत्तेरैकरूपपवाऽर्थो वाच्यः । न च बोध-
 द्वयजनकत्वे सकृच्छ्रतस्य शब्दस्य सकृदर्थप्रत्यायकत्वमिति नियम-
 इह एव दूषकतावीजं न च तदत्राऽस्ति शास्त्राभिदेन द्विःश्रुतस्य
 शब्दवशाभावादिति वाच्यम् तथाऽपि लिङ्गकल्पितश्रुतेरनेकत्व-
 कल्पनागौरवभिया एकस्त्रैवाऽर्थस्य वाच्यत्वात् तद्विज्ञ किंपरत्व-
 मिति चिन्तायां देवताया विपद्वाद्यभावेन स्वामित्वापरपर्यायपति-
 वानुपपत्तेर्यजमानपरत्वमेव । न च तस्मैकत्वेन द्विवचनानुपपत्तिः
 पायन्यायेन तदुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु दम्पत्योर्व्यासज्यहृत्तिकर्तृत्वैक्याद्यजेतितिवदेकवचनं
 पक्षोयजमानाभिप्रविष्टं च वसानापितिवद्द्विवचनम् । अतएवैक-
 पक्षोक्तप्रयोगे द्विवचनान्तएव मन्वोऽन्यत्र त्वेकवचनान्तएवेति
 ताऽभ्यन्तरे विकल्पोऽपोति प्राप्तेः—

यजमानपरत्वे पशोराशासनस्य तावत् मिहत्वेनैव वैयर्थ्यं दक्षिणा-
 देना चाऽश्रुतानां कल्पनास्य तदाशामनमपि सम्भवि । अतोदेव-
 नादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं देवताया अपि स्त्रीकाराग्यमम्बन्धस्य द्वातीय-
 माधितत्वात् समादाय भिषपतित्वोपपत्तेर्देवतापरत्वमेव । वचनन्तु
 तदुक्तरोत्वे देवतात्वस्य अज्ञोपीमयोर्व्यासज्यहृत्तित्वादेकत्वोपपत्ते-
 रधिष्ठानभिदेन च द्वित्वोपपत्तेर्ममाऽपुपपत्तमेव । कर्तृत्वव च
 देवतात्वेऽपि भिषपतित्वं सामानाधिकरण्यादेवोपपत्तमिति न काचित्
 शक्तिः ।

युक्तम् । तत्रापि षड्विंशतिपदिके अन्यथात्वे प्रमाणाभावात् षड्विंशती षड्विंशत इतिव वचनणवोरः । संख्याप्रधानत्वाच्चास्य वाक्यन्याऽयमर्थो निर्णयिते । तथाहि । सर्वत्र ही तय इत्यादयः संख्याशब्दाः संख्येयप्रधाना एव विंगत्वाटयस्तु संख्याप्रधानाः । दृष्टार्थता च तत्प्रधान्ये अन्यूनयोः पार्श्वोरवद्यतीति वचनात् साकल्यावगमेन तत्प्रकाशनव्यङ्गत्वात् अतः प्रधानभूतषड्विंशतिप्रातिपदिकेनाऽन्यथाभावः । नचैवं विंगतिर्गामितिवहंक्रोणां गुणत्वे वंक्रोशब्दस्य पठान्तत्वापत्तिः । संख्याप्राधान्येऽपि “देवदत्तादयःपर्वत्” “पञ्चपञ्चागतस्त्रिहृतः संवत्सरा” इत्यादीं लक्षणा संख्येयशब्दस्य संख्यासामानाधिकरण्यदर्शनेन वंक्रिमल्लक्षणा वंक्रिशब्दस्याऽपि सामानाधिकरण्योपपत्तेः ।

न च लक्षणाभिधेयं संख्येयवंक्रिप्राधान्यं विंगतिर्गामितिव इति वदति वाच्यम् तथात्वेऽपि षड्विंशतिशब्दस्य संख्येयसामानाधिकरण्यसम्पत्तये तन्नक्षणाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । नामार्थयोः पार्श्विकान्वयवेलायामपि अमेदेनैवान्वय इति नियमानङ्गीकारे तु ममाऽपि वंक्रोणां ममवेतत्वमन्वयेन संख्यायामन्वयोपपत्तेर्न लक्षणा । न च वंक्रिशब्दस्य वंक्रिमल्लक्षणा संख्याविशिषणत्वे तस्या एकत्वेनैकवचनापत्तिः बहुवचनस्य स्वगवाश्रयममवेतवृत्तित्वमन्वयेनैकत्वलक्षणाऽर्थत्वात् । तत्र मतेऽपि संख्येयप्राधान्ये षड्विंशतिरित्येकवचनेन स्वगवाश्रयममवायिहृत्तित्वमन्वयेन बहुत्वलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च । नचैवं विनि मनाविरहः वंक्रिपटे जघन्यत्वस्यैव नियामकत्वात् अतश्च प्रधानभूतषड्विंशतिपदे अन्यथाभावा-

वेदिहोटाहरणं किन्त्वग्निमसूत्र एव । तदेतत् पूर्वाधिकारणस्य
प्रयोजनमावश्यकमिति मन्तव्यम् । ६ । ३ । १४ ।

॥ अर्थान्तरे ॥ यत्र तु देवतात्वान्यनेकानि अधिष्ठान त्वेकमनेक
वा तत्रैकवचनान्तस्याऽपूरणो यथा “त्वाद्वा पात्रीवत अग्नेये पावकाय
पशुमानभत” । “आग्नेये कृष्णयाव मारस्वती मेघीवभु सौम्यु”
इत्यादी । अत्र त्वष्टृपत्नीवतीरग्निपावकयोश्चाधिष्ठानैकत्वेऽपि तद्विहित
चतुर्थीभेदाद्देवतात्वभेदः । तृतीयोदाहरणं तूभयभेदः । अतस्तत्र
उभयोरपि मन्त्रयोस्तत्तत्संख्यावग्नेनीह । न चाऽनयोर्मन्त्रयोरर्थ
द्वयपरत्ववर्गेनोद्देश्यकारे प्रकृतौ विकृतौ वा देवतात्वतदधिष्ठान
रूपार्थभेदात् समुच्चयापत्तिरिति वाच्यम् उभयोरपुत्रभयार्थप्रति
पादकत्वेन विज्ञान्योपपत्तेः । एकवचनान्तो हि देवतात्वे परम्परा
सम्बन्धेन मेघपतित्वं वदन् परम्परामस्यन्धघटकतया अधिष्ठानमपुत्रप
त्यापयति । अग्नोषोमत्वादिना तदुपस्थितिस्तु मेघपतिपदादय
श्च । द्विवचनान्तोऽपि अधिष्ठाने मेघपतित्वं वदन्स्त्रीकाराख्यसम्ब-
न्धे देवतात्वाधीनत्वाद्देवतात्वमपुत्रपस्यापयतीति मत्वाऽपि विषयता
भेदे उभयोरपुत्रभयापत्यापकत्वादिकल्पोपपत्तिः ।

इति श्रौतसूत्रे देवविरचितायां भाट्टोपिकायां
नवमस्य दशोऽध्यायः ।

गात्रा वयुना कृणोत परुष्यरनुघृष्याविशस्ते”ति । अथ च लिङ्प्रक
रणाभ्या वक्रिविगमनप्रैष एव विनियुज्यते न तु याज्यादीं अतर्था
पदशिकनाऽननाऽतिदेशप्राप्तस्याऽभिगोरश्वविषये वक्रिप्रकाशनमात्रागे
बाधादश्वस्याऽय मन्वान्ययोऽस्तु द्विपञ्चाशदनयोर्व क्रय इति ममान
इत्यपि प्राप्तम् ।

तत्रदमपर वचन “न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव
ब्रूया”दिति । तदनेन किं विधीयत इति चिन्ताया न ताव
दत्रप्रतिषेधविधिः । न हि चतुस्त्रिंशत्पदमात्रप्रतिषेधो वा
स्यात्तादृकप्रतिषेधो वा । उभयत्राऽपि विहितप्रतिषेधे विकस्यापत्
रमभ्यव । अन्य ऋगज्ञज्ञापत्तिय ऋक्प्रतिषेधे च षडशीति
रित्येव ममानस्यैव प्राप्त षड्विंशतिपदयुक्ताऽभिगुपैष्यस्याऽप्राप्तत्वेन
तस्याऽपि विधाने वाक्यभेदापत्तय षड्विंशतिपदेन षडशीतिपदे
पेताभिगुपैष्यत्तया तस्याऽनुवादत्वे च नक्षणैव दोषः । अतो न
गिरागिरितिवन्न चतुस्त्रिंशदिति निषेधानुवादः । षड्विंशतिरिति च
षड्विंशतिपदमात्रस्य पाठप्राप्ते मन्वे इरापदवह्निधान । तद्वदेव च
निषेधानुवादत्रलाञ्छतुस्त्रिंशत्स्यानापद्धत्वं विधानवन्नाञ्च मन्वान्त
गतषड्विंशतिपदेनाऽश्ववक्रिमखशालक्षणाया मपि न दोषः ।

नचैवकारण विधिगतिप्रतिषेधस्य षड्विंशतिरित्यस्य विधित्व
मिति वाच्यम् ण्वकारस्य विधिगतिप्रतिषेधस्य जत्वे मानाभावात् । “अत्र
ह्येवाऽत्रपन्तो त्यादीं तद्युक्तेऽपि विधिदशनाञ्च । नचैवकारण स्वार्थ
एव विधेयत्वापादनेन षड्विंशतिपदे विधेयत्वप्रतिषेध इति वाच्यम्
षड्विंशतिपदस्यैव विधिमङ्गीकृत्यैवकारणस्यैवाऽयोगव्याप्त्यिरूपं फल

वत्तदपुञ्जमाधनत्वाच्च । अतश्च तत्प्रकाशनाद्यंमाहृत्तिरेव युतपदस्य
 पुत्रा । न तु सूर्यादिपदवत् पदान्तरप्रक्षेपः । यन्तु मूले एतत्-
 पदमाधनाय पङ्क्तिगतिसंख्या प्रशूभयसम्बन्धप्रधानमिदं वाक्यं प्रति-
 पद्यते न तत्सम्बन्धं प्रकाशयितुमभ्यसनीयमिति युक्तिरुपन्यस्ता । सा
 सप्तमस्य पङ्क्तिर्यस्य गुणत्वेन प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेर्वाक्यार्थरूपस्य च उ-
 पादत्वेन सुतरां तदनुपपत्तेः प्राधान्येऽपि च तस्य प्रतिपशूहिनाऽपि
 प्रकाशनोपपत्तेरभ्यासे प्रमाणाभावादुपेक्षिता । अत उक्तयुक्तैरेव पद-
 रथाभ्यास प्रसाध्य इति प्रथमं पक्षः ।

द्वितीयस्तु पशुगणे एकप्रयोगविधिपरिग्रहोतानामनेकेषां
 साङ्गानां यागानां योगपद्यावगतेर्यप्रकाशनकार्यस्याऽपि योग-
 पद्यावगमात् तदनुगोचरेण गुणपदनेकप्रकाशकप्रक्षेपस्याऽवश्यकत्वान्न
 क्वचिच्छयमाणस्यैवाऽभ्यासः । “अदिति पाग”मित्यादीं तु गुणानु-
 राधेन प्रधानप्रातिपदिकस्याऽभ्यासे प्रमाणाभावादपि नाऽर्था अपि
 तु बहुवचनानुसृत एव ।

यद्यपि च बहुत्व न कस्यचिदङ्गं तथाऽपि पागप्रातिपदिकेना
 नेकपागोपादाने माधुत्वार्थं तत्प्रक्षेपस्यैवाऽवश्यकत्वात् । नचैक-
 श्वनान्नापत्नीगणवत् प्रत्येककल्पिताभिप्रायेणैकवचनप्रयोगं तस्य
 पार्थक्यत्वानेकत्वमन्वेदजनकतया निर्णायकत्वाभावात् । प्रकृतियद्वाव
 याधप्रमङ्गेनाऽपयोग्यत्वात् तत्र “दिधानयोन्वये”त्याद्युदाहरीकारेऽपि
 पार्थक्यत्वाच्च प्रयत्नद्वयमाध्यक्षेदेनैकत्वगदाजनकतया निर्णायकत्वा-
 भावादगम्या एकपापदेऽभ्यासाङ्गीकरणम् । प्रकृते तु विपक्षि-
 तार्थविषये मंगलजनकत्वाभावाद्योगपद्यमप्यत्र उदाहरीकरणमेव

मात्रा वयुता कृणात परुष्यररनुषय्याविशस्ते”ति । अथच्च लिङ्प्रक
रणाभावात्क्रियविशसनप्रैष एव विनियुज्यते न तु याज्यादीं अतर्था
पदशिकनाऽननाऽतिदशप्राप्त्याऽभिगोरश्वविषये वक्रिकप्रकाशनमात्राये
वाधादश्वस्याऽय मन्वान्ययोऽन्तु द्विपञ्चाशदनयोर्वक्रय इति समान
इत्यपि प्राप्तम् ।

तत्रदमपर वचन “न चतुस्त्रिंशदिति व्रूयात् षड्विंशतिरित्येव
व्रूया”दिति । तदनेन किं विधीयत इति चिन्ताया न ताव
दत्रप्रतिषेधविधिः । स हि चतुस्त्रिंशत्पदमात्रप्रतिषेधो वा
स्यात्तादृकप्रतिषेधो वा । उभयथाऽपि विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्त
रमश्वव । अन्यत् ऋगज्ञज्ञणापत्तिय ऋकप्रतिषेधे च षडशीति
रित्येव समामस्यैव प्राप्त षड्विंशतिपदयुक्ताऽभिगुप्रैषम्याऽप्राप्तत्वेन
तस्याऽपि विधाने वाक्यभेदापत्तश्च षड्विंशतिपदेन षडशीतिपदो
पेताभिगुप्रैषलक्षणया तस्याऽनुवादत्वे च लक्षणैव दोषः । अतो न
गिरागिरतिवत् चतुस्त्रिंशदिति निषेधानुषाढः । षड्विंशतिरिति च
षड्विंशतिपदमात्रस्य पाठप्राप्ते मन्त्रे इरापदवह्विधानः । तद्वदेव च
निषेधानुषाढवलाच्चतुस्त्रिंशत्स्थानापन्नत्व विधानघनाच्च मन्त्रान्त
र्गतषड्विंशतिपदनाऽश्ववक्रिमख्यानलक्षणायामपि न दोषः ।

नचैवकारेण विधिगतिप्रतिबन्धान्न षड्विंशतिरित्यस्य विधित्व
मिति वाच्यम् एवकारस्य विधिगतिप्रतिबन्धत्वे मानाभावात् । “अत्र
ज्ञेवाऽवपन्तो”त्यादौ तद्युक्तेऽपि विधिदशनाच्च । नचैवकारेण स्वार्थ
एव विधेयत्वाप्रादनेन षड्विंशतिपदे निषेधत्वप्रतिबन्ध इति वाच्यम्
षड्विंशतिपदस्यैव विधिमङ्गीकृत्यैवकारस्यैवाऽयोग्यत्वात्प्रतिरूप फल

नवमाध्यायः ।

अपत्तेः । “पङ्क्तिशती अनयो वैकृत्य” इत्येव वचनोऽह एवेति
 ॥३॥

“ता अनुष्ठयीञ्जयाद्यता” इति वंकोणामिव परामर्शात् तामामेव
 शब्दं संख्या तु तद्विशेषणत्वेनोपात्ताऽपि साकल्यसूचिकेति नाऽऽ-
 र्थतापत्तिः ।

एवञ्च पङ्क्तिगतपदगतैकवचनस्य बहुत्वलक्षणार्थत्वेनाऽसम-
 पत्तेरित्येव । अतः अपि तु पङ्क्तिगतप्रातिपदिका एव
 समपेतायेत्वादूहः । अतश्च “द्विपञ्चाशदनयोवैकृत्य” इति समस्य
 वचनमेव युक्तम् । किञ्च एकतावप्येकैकस्मिन् पाठे तयोदश त्रयो-
 दश पञ्चदशः समस्यैव पङ्क्तिगतपदेनोक्ता इति इहाऽपि समस्यैव
 पञ्चा, प्रकाशयितव्या इति गम्यते । यद्यपि च न्यायमिष्टमपौदं
 समासवचन एकधा पङ्क्तिगतिरिति “द्विद्विर्भङ्गना” मित्याश्वलायन
 सूत्रमूनभूतश्रुत्या सुवद्विषयानुद्भवदाभासोक्तुमुचितम् । तथाऽपि
 “पङ्क्तिगतिरिति समासेन चेति साहायनसूत्रमूनभूतश्रुत्या पक्षे
 समासस्याऽप्यभ्यनुज्ञानाच्च विरोधः । अतएव पक्षेऽप्यस्यैऽपि द्विवारमेव
 ने तु यावत्पणः । एकधाशब्दपेवमिति द्रष्टव्यम् । शेषयैव यावत्
 पक्षे कप्रयत्नच्छेदात् निर्णयोपपत्तेः । ८ । ४ । १ ।

॥ अथमेवं ॥ अथमेवं मयनोयपगुरग्नमूपुरगोन्मो चेतरी
 विहितो । तेषामेकप्रयागत्वात् तन्त्रेणाऽभिगुपये पठनीये अतश्च
 चेतुस्त्रिंशदङ्कित्वादितरयोः प्रत्येकं पङ्क्तिगतवैकृत्यत्वात् पूर्ववत्
 समस्य वचने पङ्क्तिगतिरिति वंकोण इति प्राप्तम् । तत्रायमन्तः समासगतः ।
 “अतस्त्रिंशदाभिगो देववन्धो वंकोणस्य स्वधितिः मर्मति । अन्धिता-

विगतिपदोपनतिनपडगोतिपदोपेताभिगुप्रेपनलणया तस्यैव प्रति
 प्रमव । माऽपि न विधेय । एवकारिणाऽनुवाद्यत्वव्यगमात् ।
 तत्प्रामिष्येत् । “न चतुस्त्रिंश”दित्यय वैगोपिकमन्त्रप्रतिषेधविधि ।
 चतुस्त्रिंशत्पदेन लक्षणया तदादिसम्बन्धाभिधानात् । पदमात्र-
 * प्रतिषेधे तत्र षड्विगतिपदमात्रभावेन “षड्विगतिरित्येव ब्रूया”
 दित्यस्याऽनुवादत्वानुपपत्ते । अनौवैगोपिकमन्त्रप्रतिषेधेऽप्य
 तस्य “न तौ पयो कगीतो”तिवद्विहितप्रतिषेधत्वाद्दिकल्प । अभाव
 पक्षे च अतिदेशप्राप्तस्य षडगोतिपदोपेतास्याऽभिगोरिव न्यायेन प्राप्त
 त्वात् षड्विगतिरित्येवतुवादः ।

आश्रन्नायनमते तु “षड्विगति षड्विगतिचतुस्त्रिंशत्पदे वा वक्तव्य”
 इत्यवमाकारकाऽभिगुप्रेपस्य षड्विगतिपदेन लक्षणान्त्येवाऽयमनु-
 वादः । एतेनैवकारयुक्तवाक्येनोक्तविधाऽभिगुप्रेपस्यैव प्रतिप्रमा
 विधि । वाचनिकेन चाऽभिगुप्रेपेण षाठप्राप्तस्य वैगोपिकमन्त्रस्य
 बाधाव चतुस्त्रिंशदिति निषेधानित्यानुवादः । वैगोपिकमन्त्रस्य
 वाच स्तोमादी विनियोगश्च येष्यमपि । एवञ्च विकल्पोऽपि
 माऽष्टदोषदुष्टोभविष्यति । एवकारस्याऽयोगव्याप्तरेन्ययोगव्याहृते
 र्वाऽनुवादे भविष्यतोत्पत्त्या । निषेधपूर्वकैवकारस्यैव एवकार
 मन्त्रस्याऽनुवाद्यत्वप्रतीति । तादृशन्वले यच्छब्दादिवदेवकारस्याऽपि
 स्वमन्त्रविधिप्रतिबन्धकत्वात् ।

अतएव उपपत्त्या पतस्योत्पत्ते उपवासानेव कुरु न तु प्रवा
 गच्छेत्तत्र प्रवामनिर्गन्तरेव विधेया न तूपपत्त इत्यनुभवमिह । य
 तु न निषेधपूर्वकता तत्राऽनुभववनादेवकारमन्त्रस्याऽपि विधाने

मादाय चतुस्त्रिंशत्पदव्याहृत्याऽन्ययोगव्याहृतिरूप फलमादा
यैव वाऽनुवादस्योपपत्तेः । अतश्चाख्ये “षड्विंशतिर्वाजिनो देववन्धो”
रिति मन्त्रे जनरयोस्तु प्राकृत एव समासेनेति प्राप्तेः ।

न तावद्वैवकारोऽयोगव्याहृत्यर्थकतयाऽन्ययोगव्याहृत्यर्थकतया
शाऽनुवादी वैयर्थ्यापत्तः, पदमात्रेण स्तुत्यनुपपत्तश्च अन्ययोग-
व्याहृत्यनुवादस्य निषेधेनैव मिथो पुनरनेन करणे सुतरा वैयर्थ्याच्च ।
निरुक्तद्विविधैवकारार्थविधौ चाऽयोगव्याहृत्यस्तावत् षड्विंशति
पदस्य पनेऽप्यप्राप्तत्वादयोगव्याहृत्यसत्त्वेन विधानामशक्यः । षड-
विंशतिपदविधानावश्यकत्वे ततएव तस्या प्राप्तत्वाच्च । अतएव
नाऽन्यनिवृत्ते तद्विधाने विकल्पस्याऽवश्यकत्वाच्च । अतएवाऽत्र
ह्येवाऽवयन्ती”त्यादावैवकारार्थविधौ “न तौ पर्या करोतो”ति तद्वि-
क्रान्तापत्तिरित्यक्तं कीस्तुमे ।

वस्तुतस्तु निषेधमभिध्याहृतैवकारणत्वे प्रतिप्रमवरूपता स्ववि-
षयस्याऽनुवादव्यतिरेक वाऽनुभवमिहा । शब्दशक्तिवैचित्र्यास्याऽनुभव-
मिदस्याऽपह्नोतुमशक्यत्वात् । न च वशिषिके मन्त्रे षड्विंशतिपदस्य
प्रतिप्रमव सशक्यति । न च प्राकृतएवाऽभिगौ षड्योतिपदप्राप्ती
तस्य प्रतिप्रमव तयात्वे “न चतुस्त्रिंशत्”दिति निषेधानुवादानुप-
पत्तेः । वशिषिकमन्त्रेणाऽप्याशं प्राकृताऽभिगुवाधेन तत्र षड्विंशति
पदप्रतिप्रमवानुपपत्तेः । तूपरगोमृगयोर्द्विपञ्चाशत्पदप्राप्ती तत्र
षड्विंशतिपदप्रतिप्रमवैऽपि निषेधानुवादानुपपत्तिमुदाहरम्येव ।

आश्वलायनमताङ्गोक्तिरिति तु तत्र षड्विंशतिपदस्यैव मन्त्रात्
प्रतिप्रमवानुपपत्तिः । अतएवकाररूपतात्पर्येयाहकानुराधेन षड-

रकारदर्शनाङ्गोकेऽपि च रोमाणि लोमानोत्पादो रन्घटितपदयो
 समापवृत्तिकत्वदर्शनादुरुकपदेनोलूकाभिधानं ततथोलूकब्रुवावनिष्ठु
 माच्छिद्यतेति मन्वार्थं । ततश्चवपानेकत्वनारुकमन्वस्योह इति प्राप्तं ।

न तावद्वनिष्टो मर्षयेव लवनं निषिध्यते । हृदयः दिवत्तस्य
 हृदयेन लवनस्याऽवगमत्वात् । नाऽपि उलूकमाहृश्यवदि
 लवनकाले निषिध्यते अदृशयत्वापत्तः । अत उरुकमन्वस्योहवयव
 योगेन वपाभिधानमेव वपोहरणकाले वपा मन्वमाना भ्रान्त्या वनिष्ठु
 माच्छिद्यतेत्यर्थः । वनिष्टोर्वपार्योगोत्तरकालं लवितव्यत्वात् अत
 स्तस्य पूर्वलवनप्रतिपधवचनं दृष्टाय भवति । अवयवयोगस्योह
 शब्दोविस्तोर्गवाचो दोषश्चाह्म । कश्चो मदीवाचो नामैक
 देशे नामपङ्क्तात् कश्चोऽपि तद्वचन एव ततश्च पदद्वयमिदं ममाभौ
 वा विस्तोर्णे मदीवपाख्यञ्च तदयः । न च रूच्या योगवाधः । रेफ
 घटितस्य पदस्योलूकेऽपि रूच्याभावात् । अतश्च वपानेकत्वे उरुणिका
 नेति पदद्वयपक्षे उरुकाणीति ममानपक्षे च ऊह कार्यः । ८ । ४ । ३ ।

॥ प्रशमा ॥ तत्रैव प्रपे प्रशमावाहः” इति श्रुतं अत्र क्लृप्तादिति
 चतुष्यतः । तत्र प्रशमत्वेन किं करणीभूतं शाभ उच्यते उत
 प्रशमत्वमिति चिन्ताया प्रशमायामदृष्टार्थत्वापत्तेः प्रशमेति ह्यतो
 यान्तं अकारलोपेन ह्रस्वेन च ग्रासवाचिशामशब्दयामि वैशाममाव
 ह्यते इत्यादिनिष्ठादमित्यचनः । ततश्चामिना स्वप्नेन वाह्यच्छिन्द
 तेति प्रेषाद्यः । यद्यपि च स्वधितिरेव पशुप्रकरणे सामान्यतस्त्वेदने
 विहितस्तथाऽपि वाहुच्छेदेन मान्तर्यार्णकोविशेषविधिरनेन न विरु
 ध्यते । अतश्चाऽश्वमेधे “शतं वाजताहरितच्छरवीमयो भवन्ता”ति

मादाय चतुस्त्रिंशत्पदव्याहृत्याऽन्ययोगव्याहृतिरूप फलमादा
यैव वाऽनुवादात्प्रपत्ते । अतथास्त्रे “षड्विंशतिर्वाजिनो देववन्धी”
रिति मन्त्र इतरयोस्तु प्राकृत एव समासेनेति प्राप्ते ।

न तावद्वैवकारोऽयोगव्याहृत्यर्थकतयाऽन्ययोगव्याहृत्यर्थकतया
वाऽनुवादो वैयर्थ्यापत्तः, पदमात्रेण स्तुत्यनुपपत्तश्च अन्ययोग-
व्याहृत्यनुवादस्य निषेधेनैव सिद्धौ पुनरनेन करणे सुतरा वैयर्थ्याच्च ।
निरुक्तद्विविधैवकारार्थविधौ चाऽयोगव्याहृत्यन्तावत् षड्विंशति
पदस्य यन्नेऽप्यप्राप्तत्वादयोगस्याऽप्रमत्तत्वेन विधानासम्भवः । षड-
विंशतिपदविधानावश्यकत्वे ततएव तस्या प्राप्तत्वाच्च । अतएव
नाऽन्यनिवृत्ते तद्विधाने विकल्पस्याऽवश्यकत्वाच्च । अतएवाऽ“एव
ह्येवाऽपसौ”त्यादावैवकारार्थविधौ “न तौ यशं करोतो”ति तद्वि-
कल्पापत्तिरित्यक्त कोस्तुमे ।

चतुस्तु निषेधमभिध्याहृतैवकारण्यत्वे प्रतिप्रसवरूपता स्तुवि-
शयस्याऽनुवाद्यत्वेव वाऽनुभवमिहा । शब्दशक्तिवैचित्त्यस्याऽनुभव-
भेदस्याऽप्रज्ञोत्तमशक्यत्वात् । न च वशीपिके मन्त्रं षड्विंशतिपदस्य
प्रतिप्रभव सम्भवति । न च प्राकृतण्वाऽधिगौ षड्गोतिपदप्राप्तौ
तस्य प्रतिप्रभव तत्रात्वे “न चतुस्त्रिंशत्”इति निषेधानुवादानुप-
पत्ते । वशीपिकमन्त्रेणाऽस्त्राश्च प्राकृताऽधिगुवाधेन तत्र षड्विंशति
पदप्रतिप्रभवानुपपत्तेश्च । तूपरगोभृगयोर्द्विपञ्चाशत्पदप्राप्तौ तत्र
षड्विंशतिपदप्रतिप्रभवोऽपि निषेधानुवादानुपपत्तिस्मादवस्येव ।

भाष्यनायनमताद्भोकारं तु तत्र षड्विंशतिपदस्यैव मत्त्वात्
प्रतिप्रभवानुपपत्तिः । अतएवकाररूपतात्पर्यप्राकृतानुराधेन षड-

न्यायत्वात् क्षिप्विचो नस्त इत्यङ्गोक्तत्वं शासपदस्यैव शसति ऋन्द
 भमित्यापाद्य प्रशमाद्यत्वमुक्तम् । यदा तु महावार्तिकस्वारम्या
 द्बहुप्रयोगाच्च मान्धातो क्षिप्विचावित्येतदापाद्यमानस्वरानुगुण्या
 च्छसुहिमायामित्यनुश्लेष्य ऋ मायकस्य शमधातोर्नुक्तक्षिपन्तस्य
 वृत्तोर्यान्तरूपाथयणऽपि च्छान्दसत्वकल्पनाहनासाधनस्वधितिकर
 णकत्वावगते र्याङ्गिकममृत शामब्रह्मविबोहोऽनुमन्थेय । ८ । ५ । ४ ।

॥ श्येन ॥ तत्रैव प्रथ “श्येनस्य वक्ष कृणया”दिति श्रुतम् ।
 तत्र श्येनपद इवशब्दानुपङ्गेण वक्षम् उपमाद्यमित्यविवादम् । इव
 शब्दार्थस्य माहृश्यामित्यापि । तच्च बहुतरधर्मं सम्भवे कतिपयधर्मोरन्या
 यत्वादाकारावययणैव । अतश्च वक्ष उदहृत्य कर्त्तनादिना श्येनाकारता
 मस्याद्य यष्टव्यमिति पक्षो विधिस्तु पशुवत् प्रकृतित्वनति प्राप्ते—

अवदानवाक्ये “यवक्षम्” इति श्येनात् तस्यैव हविष्टुप्रतोर्ने
 कर्त्तनादिना नन्नाश शक्य कल्पयितुं तत्र माहृश्यामर्थात्तरविकला
 हरणादव जायत इति अविकनाहरण प्रकाशयितुमत्र माहृश्यानुवादो
 दृष्टायत्वात् । इतरथा श्येनाकारताया मान्त्ववर्णिक्या विधाने गारव
 महृष्टार्थता वाऽप्यद्यत । एव “शलादापणीकश्यपे वानी कवयोरुस्रेक
 पर्णाष्टोषन्तइत्यादि”श्वपि दृष्टव्यम् । शला शलाकि कश्यप च कच्छपा
 विव कवया गतिमाधनाग्नादियानमहृशे स्रेकपर्णाकरशोरपर्णा
 कृतो अष्टोवन्तौ अश्विमयुक्तौ । अत्र च पूर्वपक्ष मिहान्त च श्येना
 दीनामुपमानत्वस्यऽवशक्यत्वात् तत्रापि चेशशब्दश्येनान मिहा देव
 दत्त इतिवद्गोणत्वाभावात् मिह इव ते वीरा इतिवदसौविह्वी
 यन् । अतश्चनपदनेवोपमानमिहान्मुह एव श्येनादिपदानां न्याय

काचित् क्षतिः । यथा "अवहोवाऽवपन्ती"त्यादौ । प्रकृते तु एवकार-
सम्बन्धिनोऽभिगुपेयस्याऽविधेयत्वाच्च चतुस्त्रिंशदित्येव निषेधविधिः ।
शास्त्रप्राप्तस्य निषेधाच्च "न तो पशौ करोती"तिर्वाहकस्य ।
पङ्क्तिव्यतिरिक्त्येवेत्ययं अकरणपक्षे न्यायप्राप्तानुवादः तत्रकरणप्रशंसया
करणस्यैव निन्दार्थवादः । एवञ्च वैशेषिकमन्त्रस्य प्रकरणमपि न
बाधितं भवति । विकल्पस्तु बहुवचनान्तपाशमन्त्रवच्च विरुध्यते ।

नचैवमभिगुपेयस्य विधेयत्वेऽपि एवकारार्थस्यैव वैशेषिकमन्त्रा-
स्थान्यनिवृत्तिरूपस्य विधेयत्वोपपत्तेर्न चतुस्त्रिंशदित्यस्यैवानुवादत्वं
किं न स्यादिति वाच्यं एवमपि शास्त्रप्राप्तनिवृत्तेरविशेषेण विकल्प-
स्याऽपरिहार्यत्वात् । अतएवा "अवहोवाऽवपन्ती"त्यादावप्राप्तपरि-
सङ्घैवाऽनोक्तता कौस्तुभे । तन्वरत्नकारस्य तु तत्रैवकारार्थविधि-
मङ्गीकुर्वतस्तत्र विकल्पापत्तिस्तद्वदेव चेत् तदनापत्तिरित्ययं पर्यनु-
योगोदुर्हरो न तु मम । न च तयाऽपि विनिगमनाविरहताद-
वस्यम् एवकारस्यऽयोगव्याहच्यन्ययोगव्याहृतिरूपनानार्थकतया
सन्दिग्धार्थकत्वेन निःसन्दिग्धार्थकनिषेधस्यैव विधित्वाङ्गीकारात् ।
अतः सिद्धोऽत्र निषेधोऽभिगामबुद्धः ।

अथ च सूत्रव्याख्यानुरोधेन किञ्चिद्वैलक्षण्येन च भाष्यकारैरेवा-
धिकरणं वार्त्तिककारिण चाऽधिकरणद्वयमाश्रितं तत्प्रमेयमात्र-
लिखनप्रवृत्तेन मयोपेक्षितम् । ८ । ४ । २ ।

॥ वनिष्ट ॥ अभिगुपेय एव "वनिष्टमस्य माराविष्टोरुक्तं मन्य-
माना" इति श्रुतं तयोर्रूपपदेन किं उल्लुक्स्याऽभिधानं किंवा वपाया
इति चित्तायां वपायामुरुकशब्दप्रयोगाभावात्तत्र वेदे लकारस्त्वानं

असिग्रहत्वस्य विधानात् तदनुरोधेनोह इति प्राप्त भाष्यकारादिभिरेव समाहित प्रत्यक्षविहितस्वधितिमत्त्व मान्दवर्णिकशामविधिकल्पनाया गौरवात् प्रथमापदं प्रथमत्वपरमेवेति तच्च स्वयमेव “दशम्याजानिद्वाशाममाहरे”ति वाक्यस्य निवृत्तत्वाच्छासत्याऽपि पशौ विहितत्वेनोपेक्षितम् ।

वान्तस्तु वाधायनादिसकलकल्पपर्यालोचनया शमपदस्य स्वधिताऽपि गजव्यवभाडाद्बुद्धदेनेऽपि स्वाधर्तरेव प्रसक्तेर्न मान्दवर्णिकद्रव्यान्तकल्पना । यत् “अमि वैशाममावसत” इति लिङ्गं तत् स्वधितरेव अमितुल्यत्वेन नुत्यथ अमिशब्दस्य निर्घण्टो स्वधितिपर्यायत्वेन पाठाद्वा शामशब्दस्य स्वधितिपर्यायत्वसूचनाय न विरुध्यते । अतएव शामस्य बाह्वृद्धेने करणत्वमत्त्वऽपि प्रथमेतिपदेन न तदभिधानं तकारमात्रलोपस्य बाहुलकत्वे सम्भवति प्रकारान्तोपस्य ङस्य च बाहुलकत्वाद्वाकारे प्रमाणाभावात् द्वितीयादिवचनान्तत्वाङ्गीकरणे बाहुमामनाधिकरण्ये सम्भवति वैयधिकरण्यस्याऽग्न्याव्यत्वाच्च । द्विवचनस्याऽकारादेगस्तु स्वतन्त्रतत्त्वात् इति न तस्य बाहुलकत्वं एवञ्च शनादीपणीत्वादिप्रायपाठोऽपि मङ्गल्यते । अतएव प्रथमापदेन प्रथमत्वाभिधानात् तस्य चाऽधिकनत्वसूचनार्थतयाऽदृष्टार्थत्वाद्वाद्बुद्धिद्वापूह । तत्राऽपि प्राकृतपदस्य बाहुदये कान्दमत्वाद्वाद्बुद्धत्वे द्विपागकायां विकृतां बहुवचनान्तपागमन्त्रम्येवाऽप्रकृते स्वाधीने गन्दायोगन्याधेन प्रथमत्वात् बाह्वृत्तित्वात् । पर्वपक्षे च प्रगासीरिति दृष्टव्यम् ।

इदञ्च महाभाष्यधारणात् कान्ताधतोरिष्य मान्ताधतोरिष्युस्य

मिद्ध कल्पसूत्रकारमभ्यनयेति यत्रोद्गमधिकरण नोहविचारोप-
योगि तथाऽपि प्रामञ्जिकुचाम दोष । ८ । ४ । ५ ।

॥ प्रामञ्जिके ॥ अग्निहोत्रे "अनये ज्योतिष्मन् पुरोडाशमष्ट-
कपालं निवेपेद्यमग्निहृतो हुतेऽग्निहोत्रे उदायेदि"ति श्रुत तत्र
किमिदं प्रायचित्तं दर्शयार्थप्रणोतस्याऽग्नेरग्निहोत्रकाले उद्दाने
भवति नेति चिन्ताया—

यच्छब्दसमभिव्याहृतेन लिङा पठश्रुत्या निमित्तत्वमूदानस्य
प्रतीयते । न च तदुद्दानमात्रस्य नाशापरपर्यायस्य मभ्यति यत्
किञ्चिदाशस्य सर्वदासत्त्वेन कादाचित्तकत्वव्याप्यनिमित्तत्वा
तभवात् । अतो हविरार्त्तिन्वायेन प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽग्नि
शेषेण । तथाऽपि चाग्नेरवयवगोनाशस्य सर्वदा सत्त्वाद्ग्नि
त्वावच्छिन्नजगतीतलवर्त्तिमर्त्वाग्निनाशस्य च कदाप्यमभवा-
दयस्य करिष्यमाणान्निहोत्रप्रयोगोपयोग्यग्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकनाशस्यैव प्रकरणादिना निमित्तत्वावसायादुक्तप्रयोगोपयोग्य-
वयदिनाश एवेदं अवश्यचायमर्थमिदं नोसादावपि वक्तव्य एव ।
प्रकृतप्रयोगोपयोगिकपाननाशस्यैव निमित्तत्वात् अतस्तद्वदेवेदं
मारारुपकारकं अग्निहोत्राद्गम ।

अस्त वा नष्टस्याग्नेरुत्पादकाहाया धीमृधन्यायेन पदान्तर
कल्पनयाऽप्याग्निहोत्रापेक्षिताहृटरूपान्नुत्पादकत्वकल्पनया सवि-
पञ्चोपकारकत्वमेव । मीदनहोमस्य हृटरूपकपानजनकत्वस्य
बाधितत्वादारादुपकारकत्वमिति विरोधः । अतएवाऽमुत्पादन-
प्रयोजनाभावाद्ग्निहोत्रे हुते एतत्प्रायश्चित्तवैयर्थ्यापत्तेः अहुतेऽग्नि-